

КАТАЛОГ-ДОВІДНИК ПАМ'ЯТОК ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ УКРАЇНИ

м. СЕВАСТОПОЛЬ

Адмірала Володимирського вул. Між №20-22. Фортифікаційна споруда, в якій розміщувалися командні пункти берегової оборони Чорноморського флоту і Приморської армії, 1941–42 рр., мем. дошки (2) 1966, арх. Пушкарьов І. (іст.).

Адмірала Макарова вул. Комплекс кварталів (4) житлової забудови, 1930 – 50-і рр., арх. Уразов А., Ландишев, Шеффер А. (архіт.).

Аполлонова балка, кін. 19 – поч. 20 ст. (містобуд.): Акведук, серед. 19 ст., інж. Уптон Д. (архіт.).

Бастіонна вул., № 11. Особняк, 1913, модерн (архіт.).

Блюхера вул. Пам'ятник радянському військовому діячу, маршалу Радянського Союзу Блюхеру В. К., 1973, ск. Митькова О., арх. Гладков О., Кузьминський Г., граніт (мист.).

Будищева вул. Квартал офіцерських казарм 49-го Брестського полку, 1890, офіцерських флігелів, 1910 – 14, модерн, відн. 1927, відн. 1949 – 50 (архіт.).

Вакуленчука вул. Форт Літер «А-5», 1903-06 (архіт.): Пам'ятне місце страти революціонерів Липинського А., Ковальського К. з 49 піхотного Брестського полку, 1907 (іст.); Пам'ятне місце розташування командного пункту 1-го гвардійського артилерійського дивізіона берегової оборони флоту під командуванням майора Радовського К. М., 1941 – 42, пам. знак (2), 1967, авт. Назаренко В. (іст.); Пам'ятник Герою Соціалістичної Праці, лауреату Державних премій СРСР (1948, 1952), міністру радіотехнічної промисловості СРСР (1954 – 57), голові Державного комітету Ради Міністрів СРСР з радіоелектроніки (1957 – 65) Калмикову В. Д., 1979, ск. Сухая А., худ. Белицький І. (мист.).

Велика Морська вул., кін. 18 ст. Квартал житлової забудови вулиць Велика Морська, Генерала Петрова, Одеська, Патриса Лумумби, 1950-і рр. (архіт., містобуд., іст.); **№ 2.** Житлові будинки, 1950 – 52, арх. Сдобняков М., Стамо Є. (архіт.); **№3.** Житловий будинок, 1950 – 52, арх. Сдобняков М., Самбурова І. (архіт.); **№ 4.** Житловий будинок, арх. Поляков Л., Стамо Є., Данилюк Н. (архіт.); **№ 6.** Житловий будинок, арх. Поляков Л., Стамо Є., Данилюк Н. (архіт.); **№ 8.** Будинок, 1950 – 52, в якому проживав відомий севастопольський композитор, народний артист УРСР (1965), заслужений діяч мистецтв РСФРР (1953), начальник і художній керівник Ансамблю пісні і танцю ЧЧФ (1950 – 74) Боголепов Б. В., 1952 – 91, мем. дошка 1996, ск. Чиж С.,

худ. Даниленко Н. (архіт., іст.); №10. Будинок, 1950 – 53, арх. Мелик-Парсаданов В., в якому проживав Конишев І. К. (архіт., іст.); № 11. Караїмська кенаса, 1896 – 1908, неоренесанс з елементами класицизму, рек. 1953, арх. Бобков А., в якій працювала підпільна радянська радіостанція, 1941 – 42 (архіт., іст.); № 13. Кінотеатр «Победа», 1950, арх. Іванов А., Траутман Ю., використані класицистичні форми (архіт.); № 14, 16, 18. Комплекс житлових будинків, 1949 – 50, арх. Мелик-Парсаданов В. (архіт.); № 15, 17, 19. Комплекс житлових будинків, 1950 – 52 рр., арх. Зимарев Ю., Ставинський Є., Омеляненко Н. (архіт.); № 20, 24, 28. Комплекс житлових будинків, 1950, арх. Сдобняков М., Швабауер Г., Соколова Л. (архіт.); № 21. Головоштамт, 1912, модерн, де працювали зв'язківці, учасники оборони міста 1941 – 42, мем. дошка 1974 (архіт., іст.); № 25, 27, 29, 31, 33, 34, 40. Комплекс житлових будинків, 1950 – 52, арх. Зимарев Ю., Ставинський Є. (архіт.); № 30. Житловий будинок, 1913, арх. Макеев С., неокласицизм, елементи бароко і модерну, відбуд. 1952, арх. Соколова Л. (архіт.); №32. Житлові будинки, 1952, арх.Соколова Л. (архіт.); № 35, 41, 46, 48. Комплекс житлових будинків, 1950 – 53, арх. Петров В., Уразов А., Хабенський А. (архіт.); № 36. Покровський собор, 1892 – 1905, арх. Фельдман В., в стилістиці московсько-ярославського цегляного зодчества 16 – 17 ст., 1987 р. виявлено фрагмент розпису в північному нефі (архіт., мист.); Братська могила радянських воїнів і мирних громадян 1941–42, пам. 1945 (іст.); № 43. Житловий будинок, 1951, арх. Петров В., Уразов А., Хабенський А., класицизм (архіт.); № 44. Житловий будинок, 1953 – 55, арх. Петров В., Уразов А., Хабенський А., форми пізнього класицизму (архіт.); № 48, 50, 52. Комплекс житлових будинків, 1933, арх. Врангель М., класицизм, відбуд. 1950 – 53, арх. Уразов А., Хабенський А., двох'ярусна колонна напівротонда; №50. – арх. Фомін І. (архіт.); Пам'ятне місце розстрілу демонстрації французьких моряків лінійних кораблів «Франс» і «Жан Бар», квітень 1919, мем. дошка 1957, рек. 1965 (іст.); Пам'ятник радянському військовому діячу, Герою Радянського Союзу (1945), адміралу флота Радянського Союзу (1945–56), віце-адміралу (з 1956) Кузнецову М. Г., 2000, ск. Гордєєв В., арх. Ленчик В. (мист., іст.); Таврійські сходи, 1950-і рр., арх. Ткаченко, Швабауер Г., 1970-і рр., арх. Артюхов В. (архіт.); Штольні, де був розташований міський комітет оборони 1941 – 42, мем. дошка 1954 (іст.);

Вокзальна пл. Будинок залізничного вокзалу, кін. 19 ст. (архіт.); Пам'ятне місце відправки на фронт 1-го Севастопольського полку, 1919, мем. дошка 1969 (іст.).

Вороніна вул., № 47. Особняк, кін.19 ст., відн. 1954, неокласицизм (архіт.).

Гагарина просп., № 11. Будинок 1960-х рр., в якому проживав учасник Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу 1941 – 45, Герой Радянського

Союзу (1945), заслужений військовий льотчик, полковник Павловський І. М. (іст.).

Генерала Острякова просп. Пам'ятник авіаторам ВПС Чорноморського флоту, 1981, арх. Раду М., Фортуна М., ск. Канашин Ю., інж. Панфіл В. (іст., архіт.); № 218. Дот № 31 – пам'ятне місце оборони Севастополя 1941 – 42 (іст.); № 224. Будинок 1980-х рр., в якому проживав Герой Радянського Союзу (1945) Колодін А. І. (іст.).

Генерала Петрова, Одеська, Партизанська вул. Квартал житлових будинків, 1951 – 54 (з використанням форм класицистичної архітектури), арх. Кумпан П., Швабауер Г. (архіт.).

Героїв Севастополя вул., поч. 19 ст. (архіт., містобуд., іст.). Будинок навчального загону флоту 1-ї пол. 19 ст., в якому знаходилася перша Севастопольська рада робітничих, солдатських і матроських депутатів, 1905, штаб Чорноморського революційного полку, листопад 1917 – 18, формувалися червоногвардійські загони, 1917 – 18, 7-а бригада морської піхоти, 1941, мем. дошки 1946, 1957 (іст.); Пам'ятне місце, пов'язане із збройним повстанням на флоті під керівництвом лейтенанта П. П. Шмідта, листопад 1905, пам. 1955, ск. Бедниченко Н., арх. Петропавловський В. (іст., мист.); Будинок правління Російського товариства пароплавства і торгівлі (РТПТ), 1865 – 66, пізній класицизм, відбуд. 1946 – 48 (архіт.); Лазаревські казарми, кін. 1830 – поч. 1840-х рр. (архіт., іст.); Корпус А (архіт., іст.); Корпус Б (архіт., іст.); Корпус В (архіт., іст.); Корпус Г (архіт., іст.); Корпус Д (архіт., іст.); Корпус Є (архіт., іст.); Корпус Ж (архіт., іст.); Корпус З (архіт., іст.); Корпус І (архіт., іст.); Севастопольське виробниче об'єднання «Морський завод ім. С. Орджонікідзе» (архіт., іст.); Пам'ятник робітникам заводу, учасникам Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу 1941 – 45, 1967, худ. Криуленко В. (іст.); Меморіальна стіна на честь робітників Морського заводу, які загинули у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941 – 45, 1967, худ. Криуленко В. (іст.); Монумент робітнику, 1975, ск. Силиньш О., Резевська Л., Залькалне П., арх. Озолинь А., Берзинь А., Гундарс М. (мист.); Виробничий корпус, 1842 – 43 (іст.); Будинок цеху № 18, де працював Герой Соціалістичної Праці (1966), Почесний громадянин міста-героя Севастополя (1968) Табачний Г. М. (іст.); Пам'ятне місце закладки першого броньованого крейсера ЧФ «Очаков», 27 лютого 1901, мем. дошка 1975 (іст.); Пам'ятне місце стоянки болгарського крейсера «Надежда», 1918, мем. дошка 1968 (іст.); Пам'ятне місце селища, де жив учасник оборони Севастополя 1854 – 55, квартирмейстер 30-го флотського екіпажа (з 1855), матрос Кошка П. М., пам. знак 1956 (іст.); Пам'ятник учаснику оборони Севастополя 1854 – 55, квартирмейстеру 30-го флотського екіпажа (з 1855), матросу Кошці П. М.,

1956, ск. брати Кейдук В. і Й., арх. Петропавловський В. (мист.); Пам'ятне місце страти одного з керівників повстання матросів на панцирнику «Князь Потемкин-Таврический» унтер-офіцера Матюшенка А.М., 1907, мем. дошка 1967, авт. Солдатов В. (іст.); **перехрестя з вул. Брестська**. Пам'ятник підводникам-чорноморцям, учасникам Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу 1941 – 45, 1983, ск. Чиж С., арх. Шеффер А., Баглей А., рек. мем. дошка 2000 (мист.); **№13**. Будинок, в якому проходили засідання перших організацій РКП(б) і РКСМ Морського заводу, 1920 – 21, мем. дошка 1960 (іст.); **№15**. Школа, де навчався контр-адмірал (з 1943), двічі Герой Радянського Союзу (1937, 1940), Почесний громадянин міста-героя Севастополя (з 1979) Папанін І. Д., 1903 – 07, мем. дошка 1954; Пам'ятне місце дислокації резервних військ російської армії, 1854 – 55, пам. 1905, арх. Вейзен О. (іст., мист.); Меморіальний комплекс «**Малахов курган**» (архіт., іст.); Братська могила російських і французьких воїнів, 1854 – 55, пам. 1855, 1870, відновл. 1960, арх. Шеффер А. (іст.); Оборонна вежа Корнілівського бастиону, 1854 – 55, пам. 1905, рек. 1955– 57, арх. Белькович Ю., інж. Філімонов А., рест. 1962 – 63, арх. Бурдін М., інж. Храмов Л. З 1956 у вежі – музей (архіт., іст.); Пам'ятник одному з організаторів оборони Севастополя 1854 – 55, начальнику штаба Чорноморського флоту, віце-адміралу Корнілову В. О., 1983, ск. Вронський М., арх. Гнездилов В. (мист.); Пам'ятне місце батареї на гласисі, 1854 – 55, пам. 1905, арх. Енберг О., відновлений 1958, арх. Шеффер А., Яшкіна А. (іст.); Пам'ятне місце батареї № 17 Сенявина, 1854–55, пам. 1905, арх. Енберг О., відновлений 1958, арх. Шеффер А., Яшкіна А. (іст.); Пам'ятне місце батареї № 18 Панфірова, 1854 – 55, пам. 1905, арх. Енберг О., відновлений 1958, арх. Шеффер А., Яшкіна А. (іст.); Пам'ятне місце батареї № 28 Станіславського, 1854 – 55, пам. 1905, арх. Енберг О., відновлений 1958, арх. Шеффер А., Яшкіна А. (іст.); Пам'ятне місце батареї № 44 Житкова, 1854 – 55, пам. 1905, арх. Енберг О., відновлений 1958, арх. Шеффер А., Яшкіна А. (іст.); Пам'ятне місце батареї № 74 Ємельянова, 1854 – 55, пам. 1905, арх. Енберг О., відновлений 1958, арх. Шеффер А., Яшкіна А., (іст.); Пам'ятне місце батареї № 84 Нікіфорова, 1854 – 55, пам. 1905, арх. Енберг О., відновлений 1958, арх. Шеффер А., Яшкіна А. (іст.); Пам'ятне місце батареї № 124 Геннеріха 1854 – 55, пам. 1905, арх. Вейзен О. (іст., мист.); Пам'ятне місце батареї № 127, 1854 – 55, пам. 1905, арх. Енберг О., відновлений 1958, арх. Шеффер А., Яшкіна А. (іст.); Пам'ятне місце протиштурмової батареї, 1854 – 55, пам. 1905, арх. Енберг О., відновлений 1958, арх. Шеффер А., Яшкіна А. (іст.); Пам'ятне місце смертельного поранення одного з організаторів оборони Севастополя 1854 – 55, начальника штабу Чорноморського флоту, віце-

адмірала Корнілова В. О., 1854, пам. знак 1854, пам. 1905, арх. Вейзен О., рек. 1959-х рр. (іст.); Пам'ятне місце смертельного поранення одного з організаторів оборони Севастополя 1854 – 55, командуючого ескадрою ЧФ, адмірала Нахімова П. С., 1855, пам. 1905 (не зберігся), пам. 1957, арх. Вейзен О. (іст.); Пропілеї, 1905, арх. Вейзен О., реставрація 1954, арх. Петропавловський В. (архіт.); Пам'ятне місце головної лінії оборони міста (1-й і 3-й бастіони), 1854 – 55, пам. 1905, (іст., мист.); Пам'ятне місце батареї № 111 4-го окремого артилерійського дивізіону берегової оборони ЧФ, капітан-лейтенанта Матюхіна О. П., 1941 – 42, пам. 1958 (іст.); Пам'ятник радянським воїнам 8-ї повітряної армії, 1944, інж. Корольов В., рек. 1994 (іст., мист.).

Героїв Сталінграду пр-т. Садиба земельної ділянки №10 (див. *Гераклейський п-ів*. Хора Херсонеса Таврійського. Комплекс археологічних пам'яток – античність – середньовіччя) (археол.).

Гоголя вул., № 6. Житловий будинок, 1952, арх. Сдобняков Н., класицистичні форми (архіт.); **№ 8.** Житловий будинок, 1951, арх. Сдобняков Н., класицистичні форми (архіт.); **№ 12 – 14.** Будинок суднобудівельного технікуму, 1950–ті рр., арх. Митник Б., архітектурні мотиви класицизму і ренесансу (архіт.); **№27.** Житловий будинок, 2-а пол. 19 ст., класицизм з елементами неоренесансу (архіт.); **№ 42.** Будинок 1970-х рр., в якому проживав учасник Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу 1941 – 45, оборони Севастополя 1941–42 Ігнатович Є. А. (іст.).

Голуба бухта. Братська могила радянських воїнів 35-ї берегової батареї 1941 – 42, пам. 1963, арх. Шеффер А. (іст.); Пам'ятне місце розташування 35-ї берегової батареї 1941 – 42, пам. 1969 (іст.); Пам'ятник радянським і німецьким воїнам, загиблим в роки Другої світової війни, 1995, арх. Кузьминський Г. (мист.).

Горпищенка вул., № 47. Будинок, в якому проживав Герой Радянського Союзу (1954) Яцуненко І. К., 1956–83, мем. дошка, 2002, ск. Суханов В. (іст.); Пам'ятник учаснику оборони Севастополя 1941 – 42, командир 1-го Севастопольського полку морської піхоти, потім 8-ї бригади морської піхоти ЧФ (2-го формування) Горпищенку П. П., 1971, ск. Сухая А., Арєф'єв С. (мист.).

Горького вул. Сквер. Бронзове погруддя контр-адмірала (з 1943), двічі Героя Радянського Союзу (1937, 1940), Почесного громадянина міста-героя Севастополя (з 1979), видатного полярника, уродженця Севастополя Папаніна І. Д., 1954, ск. Вучетич Є., арх. Артамонов В., Артюхов В. (мист.).

Госпітальний спуск. Пам'ятник медикам-чорноморцям, учасникам Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу 1941 – 45, 1968, ск. Чиж С., худ. Белицький І. (мист.).

Древня вул., 1. Національний заповідник «Херсонес-Таврійський» – ранній залізний вік, середньовіччя (археол., іст., архіт., містобуд., мист.): 1. Антична фортечна стіна на північній ділянці – ранній залізний вік (археол.); 2. Античні та візантійські куртини I-V, башти I-V, рів та протейхізма на північно-західній ділянці міських укріплень – ранній залізний вік, ранне та розвинуте середньовіччя (археол.); 3. Візантійська хрестоподібна церква на акрополі – ранне та розвинуте середньовіччя (археол.); 4. Античні та візантійські куртина XIII та південна стіна – ранній залізний вік, ранне та розвинуте середньовіччя (археол.); 5. Антична та візантійська башта XIV – ранній залізний вік, ранне та розвинуте середньовіччя (археол.); 6. Античні та візантійські куртина XVI, міська брама, протейхізма та фортифікаційна хвіртка – ранній залізний вік, ранне та розвинуте середньовіччя (археол.); 7. Антична будівля біля куртини XVI («Казарма») – ранній залізний вік (археол.); 8. Античні склепи №№ 1013, 1014 – ранній залізний вік (археол.); 9. Античний склеп № 1012 – ранній залізний вік (археол.); 10. Античні та візантійські башти XV-XV – ранній залізний вік, ранне та розвинуте середньовіччя (археол.); 11. Антична та візантійська куртина XVII, ранній залізний вік, ранне та розвинуте середньовіччя (археол.); 12. Антична та візантійська башта XVI – ранній залізний вік, ранне та розвинуте середньовіччя (археол.); 13. Антична та візантійська куртина XIX – ранній залізний вік, ранне та розвинуте середньовіччя (археол.); 14. Античні та візантійські куртина XX та башта XVIII – ранній залізний вік, ранне та розвинуте середньовіччя (археол.); 15. Антична та візантійська башта XVII («Башта Зенона») – ранній залізний вік, ранне та розвинуте середньовіччя (археол.); 16. Античні та візантійські башта XIX та куртина XVIII – ранній залізний вік, ранне та розвинуте середньовіччя (археол.); 17. Античні та візантійські башти XX та XXI ранній залізний вік, ранне та розвинуте середньовіччя (археол.); 18. Антична та візантійська башта XXII – ранній залізний вік, ранне та розвинуте середньовіччя (археол.); 19. Античні та візантійські башти та брама приморської ділянки міських укріплень – ранній залізний вік, ранне та розвинуте середньовіччя (археол.); 20. Антична та візантійська цитадель – ранній залізний вік, ранне та розвинуте середньовіччя (археол.); 21. Античні терми в цитаделі – ранній залізний вік (археол.); 22. Антична будівля в цитаделі – ранній залізний вік (археол.); 23. Античні та візантійські захисні споруди східного району міських укріплень – ранній залізний вік, ранне та розвинуте середньовіччя (археол.); 24. Антична та візантійська куртина XXVIII – ранній залізний вік, ранне та розвинуте середньовіччя (археол.); 25. Візантійська церква («Базиліка на горі») – ранне та розвинуте середньовіччя (археол.); 26. Візантійська хрестоподібна церква на акрополі – ранне та розвинуте середньовіччя (археол.); 27. Візан-

тійська церква на акрополі («Базиліка 1861 р.») – раннє та розвинуте середньовіччя (археол.); 28. Візантійська церква («Східна базиліка») – раннє та розвинуте середньовіччя (археол.); 29. Візантійська каплиця № 17 на головній вулиці – розвинуте середньовіччя (археол.); 30. Візантійська церква («Базиліка Крузе») – раннє та розвинуте середньовіччя (археол.); 31. Візантійська шестистовпна церква – розвинуте середньовіччя (археол.); 32. Візантійська церква («Уваровська базиліка») з оточуючими приміщеннями – раннє та розвинуте середньовіччя (археол.); 33. Візантійський баптистерій – раннє та розвинуте середньовіччя (археол.); 34. Візантійська підземна церква – мавзолей – раннє та розвинуте середньовіччя (археол.); 35. Візантійська церква («Базиліка 1935 р.») – раннє та розвинуте середньовіччя (археол.); 36. Візантійська церква («Базиліка 1889 р.» або «Базиліка в базиліці») – раннє та розвинуте середньовіччя (археол.); 37. Візантійська церква («Храм на склепіннях») – розвинуте середньовіччя (археол.); 38. Візантійська церква («Храм з ковчегом») – розвинуте середньовіччя (археол.); 39. Візантійська напівпечерна церква на Дівочій гірці – раннє та розвинуте середньовіччя (археол.); 40. Візантійська церква («Базиліка 1932 р.») – раннє та розвинуте середньовіччя (археол.); 41. Візантійська церква («Храм з аркосоліями») – раннє та розвинуте середньовіччя (археол.); 42. Візантійська церква («Заміський храм») – раннє та розвинуте середньовіччя (археол.); 43. Візантійська церква на Дівочій гірці – розвинуте середньовіччя (археол.); 44. Візантійська церква («Північна базиліка») – раннє та розвинуте середньовіччя (археол.); 45. Візантійська церква («Західна базиліка») – раннє та розвинуте середньовіччя (археол.); 46. Античний та візантійський могильник в Карантинній балці – ранній залізний вік, раннє та розвинуте середньовіччя (археол.); 47. Античний театр – ранній залізний вік (археол.); 48. Античний монетний двір – ранній залізний вік (археол.); 49. Античний господарський комплекс («Будинок рибопромисловця») – ранній залізний вік (археол.); 50. Античний будинок («Будинок винороба») – ранній залізний вік (археол.); 51. Античний будинок («Будинок фарбувальника тканин») – ранній залізний вік (археол.); 52. Античний будинок на головній вулиці – ранній залізний вік (археол.); 53. Візантійський будинок на головній вулиці – раннє та розвинуте середньовіччя (археол.); 54. Античний будинок в західному районі міста – ранній залізний вік (археол.); 55. Візантійські будинки в північному районі – раннє та розвинуте середньовіччя (археол.); 56. Візантійська п'ятиапсидна церква на південній ділянці – розвинуте середньовіччя (археол.); 57. Візантійська каплиця з аркосоліями на південній ділянці – розвинуте середньовіччя (археол.); 58. Античні міське водосховище та терми біля куртини 13 – ранній залізний вік (археол.); 59. Античний некрополь в Пісочній бухті – ранній залізний вік

(археол.); 60. Античний гончарний центр («Керамік») – ранній залізний вік (археол.); 61. Візантійська трьохапсидна церква на південній ділянці – розвинуте середньовіччя (археол.); 62. Візантійська лазня на північній ділянці – розвинуте середньовіччя (археол.); 63. Візантійська чотириохапсидна церква – розвинуте середньовіччя (археол.); 64. Візантійська хрестоподібна церква («Храм 1895 р.») – розвинуте середньовіччя (археол.); 65. Візантійські житлові та господарські споруди біля міського водосховища – розвинуте середньовіччя (археол.); 66. Візантійська цистерна на головній міській площі – раннє та розвинуте середньовіччя (археол.); 67. Античні та візантійські житлові, господарські та культові споруди міських кварталів – ранній залізний вік, раннє та розвинуте середньовіччя (археол.). **Монастир Херсонеський, 2-а пол. 19 – поч. 20 ст.** (архіт.): Володимирський собор, 1861-91, візантійський стиль, проект арх. Грімма Д. І., керівники будівництва арх. Арнольд М., Безобразов, Вяткін К., Тарасов Н., Чагин, інж. Губонін П., розписи виконували художники: акад. Корзухін А., Майков І., Малишев І., проф. Нефф В., акад. Рисс П., реставр. Молокін І. (архіт., іст., мист.); Корпус настоятеля, 1864, арх. Вяткін К., неороманський стиль (архіт.); Трапезна, 1914, арх. Мелашко А., неороманський стиль (архіт.); Церква семи святих мучеників херсонеських, 1861, арх. Вяткін К., форми давньоруського зодчества, реставр. 1971-82, інж. Фролов С. (архіт.); Берегові батареї №12, 13 1889–93 (іст.); Колокол сигнальний 1776, встановлений 1852, 1913 (іст.); Маяк 1818 (архіт.); Могила вченого–археолога, завідувача розкопками Херсонеса (з 1892), члена Імператорської археологічної комісії (з 1891), ініціатора створення на території Херсонеса музею «Склад місцевих старожитностей Імператорської археологічної комісії» Косцюшка–Валюжинича К. К., 1907, пам. 1908 (іст.)

2-а Bastiонна вул. Сквер. Пам'ятне місце 2-го бастіону, 1854 – 55, пам. -обеліск з фонтаном 1904 – 06, арх. Вейзен О., Долін Г., ск. Єранцев Ф., відбуд. 1950 – 60-і рр. (іст.)

Дибенка вул. Пам'ятник вихованцям Чорноморського вищого військово-морського училища ім. Нахімова, загиблим у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941 – 45, 1966, автор Денисов Г.

Єрошенка вул., № 6. Будинок, 1960-і рр., в якому проживав учасник Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу 1941 – 45, Герой Радянського Союзу Белкін А. Н. (іст.); Пам'ятник водолазам-чорноморцям, учасникам Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу 1941 – 45, 1965, автор Клидзіо Н. (мист.); Пам'ятник князю Володимирі, 1994, ск. Кликов В. (мист.)

Жовтневої революції просп., № 53. Будинок 1970-х рр., в якому проживав Герой Радянського Союзу (1945) Єсауленко М. С. (іст.); **№ 56-а.** Будинок, в якому проживав учасник Великої Вітчизняної війни Радянського Со-

юзу 1941 – 45, Герой Радянського Союзу (1946) Неустроєв С. А., мем. дошка 1998; Братська могила особового складу 36-х авіамайстерень ВПС ЧФ, 1942, пам. 1944, арх. Кузьминський Г. (іст.); Пам'ятник видатному українському поету і прозаїку, художнику Шевченку Т. Г., 2003, ск. батько і син Одрехівські, арх. Г. Григор'янц (мист.); Садиба ділянки № 91 (з виноградником), кін. 4 – 2 ст. до н. е. (археол.); Садиби сільськогосподарські та земельні ділянки (див. *Гераклейський п-ів*. Хора Херсонеса Таврійського. Комплекс археологічних пам'яток – античність – середньовіччя) (археол.).

Історичний бульвар. Меморіальний комплекс «Історичний бульвар». Серед. 19 – поч. 20 ст. (іст., архіт., мист.): Будівля панорами «Оборона Севастополя 1854 – 55», 1902 – 05, арх. Фельдман В., інж. Енберг О. (архіт.); Панорама «Оборона Севастополя 1854 – 55», 1904, худ. Рубо Ф. (мист.); Пам'ятник видатному російському військовому інженеру, генерал-ад'ютанту, начальнику інженерів Севастопольського гарнізону, герою оборони Севастополя 1854 – 55 Тотлебену Е. І., 1909, худ. Більдерлінг О., ск. Шредер І., рек. 1945 (мист.); Пам'ятне місце батареї №20 Шихматова, 1854–55. пам. 1905, інж. Енберг О. (іст.); Пам'ятне місце батареї № 23 Лазарева, 1854 – 55, пам. 1905, інж. Енберг О., рест. 1959 (іст.); Пам'ятне місце батареї № 38 Костомарова, 1854 – 55, пам. 1905, інж. Енберг О., рест. 1954, 1959, 1961 (іст.); Пам'ятне місце батареї № 53 Нарбута, 1854 – 55. пам. 1905, інж. Енберг О., рест. 1959 (іст.); Пам'ятне місце батареї № 100 Бурлея, 1854 – 55, пам. 1905, інж. Енберг О., рест. 1959 (іст.); Пам'ятне місце батареї №115 Нарбута, 1854–55, пам. 1905, інж. Енберг О., рест. 1959 (іст.); Пам'ятне місце батареї № 120 Манто, 1854 – 55, пам. 1905, інж. Енберг О., рест. 1959 (іст.); Пам'ятне місце підземно-мінної війни, 1854 – 55, пам. 1905 (іст.); Пам'ятне місце служби на 4-му бастіоні письменника Толстого Л. М., 1854 – 55, пам. знак 1928, рек. 1959, автори Денисов Г., Степанов І. (іст.); Пам'ятне місце 4-го бастіону, 1854 – 55, пам. 1905, арх. Кольб (іст., архіт.); Пам'ятне місце Язонівського редути, 1854 – 55, пам. 1905 (іст.); Укріплення передового бруствера 4-го бастіону, 1854 – 55, пам. 1905, рек. 1961 – 63, 1988 (іст.).

Кілен-балка. Вежа Микрюківського водогону, 1885 (архіт.); Могильник Кілен-балка, 1–4 ст., відкритий Соловійовим Л. (1926), Савелею О. (1968) (археол.).

Кілен бухта. Пам'ятне місце суду над революційними матросами повсталого корабля «Прут», 1905, мем. дошка 1967 (іст.).

Кірова вул., № 10. Житловий будинок кін. 19 ст. (архіт.); **№ 11.** Житловий будинок кін. 19 ст. (архіт.).

Киянченка вул., № 68. Будинок, в якому знаходився підпільний Севастопольський комітет КП(б)У, 1920, мем. дошка 1946 (іст.).

Кожанова вул., № 3. Будинок 1960-х рр., в якому проживав учасник Ве-

ликої Вітчизняної війни Радянського Союзу 1941 – 45, оборони Севастополя 1941-42, полковник Єхлаков Н. Е. (іст.).

Корабельна сторона. Кладовище, поч. ХХ ст. (іст.).

Костянтинівський мис. Костянтинівська батарея, 1847, інж.-полковник Бюрно К., тут були страчені керівники повстання на кораблі «Пруг», 1905, пам. знак 1967, автор Кононенко М. (архіт., іст.); Братські могили радянських воїнів, 1941 – 42, пам. 1944, автор Зедгенідзе А. (іст.); Братська могила воєнкомів охорони рейду Баранова Н. С., Кулініча І. П., военфельдшера Кусова К. Г., 1942, пам. 1970, рек. 1982 (іст.).

Кріпосний пров. Оборонний мур 7-го бастиону, 1834, інж.-полковник Бюрно К. (архіт., іст.).

Кулакова вул., №31. Мечеть, поч. 20 ст. (архіт.).

Курчатова вул., №7. Морський кадетський корпус, 1911, авт. проекту арх. Венсан А., неокласицизм, Севастопольське вище військово-морське інженерне училище 1951 – 60, яке очолювали контр.-адмірал Корольов М. В., 1952 – 54, контр.-адмірал Нестеров І. М., 1954 – 56, віце-адмірал Крестелев М. А., 1956 – 71, віце-адмірал Саркисов А. А., 1971 – 84, контр-адмірал Коротков М. В., 1984 – 91; з 1992 увійшло до складу Севастопольського військово-морського інституту, з 1996 на базі училища відкритий Севастопольський інститут ядерної енергії і промисловості, арх. Аганін Ю., Швабауер Г., Шеффер А. (архіт., іст.).

Кучера вул., № 5. Житловий будинок, кін. 19 ст., класицизм (архіт.).

Лазарева пл. Адміністративна споруда, 1954 (архіт.).

Лазаревська вул. Пам'ятне місце кончини одного з організаторів оборони Севастополя 1854 – 55, начальника штабу Чорноморського флоту, віце-адмірала Корнілова В. О., 1854, пам. 1966, ск. Штанов І. (іст.).

Леніна вул. (б. Балаклавська дорога), кін. 18 ст. (архіт., містобуд., іст.). Адміністративний будинок, 1958, арх. Меньшиков Д. (архіт.); **№ 3.** Адміністративний будинок (міськради), 1952, арх. Ареф'єв А., Меньшиков Д., Петропавловський В., неокласицизм і модерн (архіт.); **№ 4.** Адміністративний будинок (міськвиконком), кін. 19 – поч. 20 ст., форми неоренесансу, відбуд. поч. 1950-х рр., арх. Траутман Ю., прибуд. 1971 – 73, арх. – Фіалко І. (архіт.); **№ 5.** Житловий будинок причта Михайлівської церкви, кін. 19 ст., неокласицизм, відбуд. 1951, в якому проживав учасник оборони Севастополя 1941 – 42, контр-адмірал Зубков О. І., 1951 – 78, мем. дошка (архіт., іст.); **№ 8.** Житловий будинок учасника оборони Севастополя 1854 – 55 Горенка А. А., діда Горенка А., кін. 19 ст., який відвідувала поетеса Ахматова А. А. (дівоче прізвище – Горенко), 1896 – 1916, мем. дошка 1989, ск. Чиж С., худ. Белицький І., майстер Степанов І. (архіт., іст.); **№ 9.** Св. Михаїла Архістратиґа цер-

ква, 1848, арх. Фандервейде, класицистичні форми, романська стилістика фасаду. З 1889 – полкова церква 50-го Білостоцького полку, з 1917 – гарнізонна церква Севастопольської фортеці, рест. 1971 (архіт., іст.): Меморіальні дошки (24) з назвами частин, які брали участь в обороні Севастополя 1854 – 55, 1905 (архіт., іст.); Сходи, поч. 20 ст. (архіт.); **№ 6.** Будинок кін. 19 – поч. 20 ст., в якому проживав учасник Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу 1941-45, Герой Радянського Союзу Фомін В. В. (архіт., іст.); **№ 11.** Будинок Музею Севастопольської оборони, 1895-1905, арх. акад. Кочетов О., ск. Едуардс Б., класицизм (архіт., мист.). З 1940 – Воєнно-історичний музей ЧФ, тепер – Музей Червонопрапорного ЧФ; **№ 13/1.** Будинок, 1950-ті рр., арх. Парусников М., форми класицизму, в якому проживав учасник Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу 1941-45, Герой Радянського Союзу Биков В. І. (архіт., іст.); **№ 15.** Будинок Державного банку, 1955, арх. Шувалова А., класицистичні форми (архіт.); **№ 16.** Особняк родини лікарів Мангупів, 1910-і рр., ренесанс (архіт.); **№ 20.** Житловий будинок, кін. 19 ст., ренесанс (архіт.); **№ 27.** Будинок, де містилася редакція газети «Красный черноморец», яка виходила під час 250-денної героїчної оборони Севастополя, 1941 – 42, відповідальними редакторами якої були бригадний комісар Мусьяков П. І., полковник Зенушкін С. С., мем. дошка 1965 (іст.); **№ 28.** Житловий будинок, 1880 – 90-і рр., форми ренесансу, бароко (архіт.); **№ 29.** Особняк, кін. 19 ст., форми класицизму, ренесансу (архіт.); **№ 30.** Житловий будинок, 1890-і рр., неоренесанс (архіт.); **№ 31.** Будинок районного суду, 1954, арх. Пелевін В., класицистичні форми (архіт.); **№ 33.** Житловий будинок, 1953, арх. Пелевін В., класицистичні форми, в якому проживав вчений у галузі фізики морів, академік АН УРСР (з 1967), директор Морського гідрофізичного інституту АН УРСР (1962 – 74), лауреат Державної премії СРСР (1970) Колесников А. Г. (архіт., іст.); **№ 35.** Кінотеатр «Україна», 1955, арх. Брод З., інж. Аврутін, форми класицизму, ампіру (архіт.); **№ 37.** Адміністративний будинок, 1952, арх. Ісаєв Б. (архіт.); **№ 40.** Житловий будинок, 1953, арх. Кумпан П., мем. дошка на честь учасника оборони Севастополя 1854 – 55, російського письменника Станюковича К. М., дитинство якого пов'язане з Севастополем (архіт., іст.); **№ 41.** Прибутковий будинок, 1901, неоренесанс (архіт.); **№ 43.** Особняк, 1870 – 80-і рр., неоренесанс (архіт.); **№ 44.** Особняк, 1860-і рр., ампір (архіт.); **№ 45.** Житловий будинок, 1950 – 52, арх. Кумпан П., Шувалова А., Швабауер Г. (архіт.); **№ 46.** Житловий будинок, поч. 20 ст., ранній модерн (архіт.); **№ 47.** Житловий будинок, 1950 – 52, арх. Кумпан П., Шувалова А., Швабауер Г. (архіт.); **№ 48.** Житловий будинок, 1954, арх. Парусников М. (архіт.); **№ 50.** Житловий будинок, 1954, арх. Парусников М., класицистичні та ренесансні форми, в якому проживав учасник Ве-

ликої Вітчизняної війни Радянського Союзу 1941-45, оборони Севастополя 1941-42, інженер-полковник Кангун С. І. (архіт., іст.); № 51. Миська бібліотека ім. Л. М. Толстого, 1952, арх. Ушакова М., класицистичні форми (архіт.); № 52. Будинок, 1952, арх. Заков І., класицистичні та ренесансні форми, в якому проживав учасник Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу 1941-45, Герой Радянського Союзу (1943) Вовк М. П. (архіт., іст.); № 54. Житловий будинок, поч. 20 ст., ренесансні форми, еkleктика (архіт.); № 68. Житловий будинок, 1949, арх. Артюхов В., Брауде І., форми італійського ренесансу (архіт.); № 70. Прибутковий будинок, 1900 – 10, модерн, ампір (архіт.); № 76. Житловий будинок, 1952, арх. Петров В., Уразов А., Хабенський А. (архіт.); Пам'ятний знак розвідникам Чорноморського флоту (начальник розвідки полковник Д. Б. Намгаладзе), 1984, ск. Суханов В., арх. Баглей А., Шеффер А. (мист.); Пам'ятник російській імператриці Катерині II, 2008; **Сквер ім. Ленінського комсомолу:** Пам'ятник воїнам-інтернаціоналістам, 1996 (мист.); Пам'ятник героям-комсомольцям, 1963, ск. Чиж С., арх. Фомін В. (мист.); Пам'ятний знак на честь відбудовників міста-героя Севастополя, 1984, арх. Головань С. (іст., архіт.);

Леніна пл. Володимирський собор, 1848, 1854, арх. Тон К., 1858 – 88, арх. Авдеев О., розписи інтер'єрів – худ. Биковський, Корнеєв А., орнаменти – Ізелло Рафаелло, ск. Бонані Вінченцо, російсько-візантійський стиль, рест. з 1966 – 72, арх. Майко В., Шмільсон І. (архіт., мист., іст.): у соборі – склепу-сипальня адмірала, російського флотоводця і мореплавця, учасника трьох кругосвітніх подорожей, дослідника Антарктиди, учасника російсько-шведської 1808 – 09, вітчизняної 1812, російсько-турецької 1828 – 29 воєн, воєнного губернатора Севастополя і Миколаєва, почесного члена Російсько-го Географічного товариства, Морського вченого комітету, Одеського товариства дослідників історії і старовини Лазарева М. П., 1851, учасника російсько-турецької війни 1828 – 29, контр-адмірала (1853), героя оборони Севастополя 1854 – 55 Істоміна В. І., 1855, контр-адмірала (1849), героя оборони Севастополя 1854 – 55 Корнілова В. О., 1854, контр-адмірала (1845), героя оборони Севастополя 1854 – 55 Нахімова П. С., 1855, **поховані адмірали:** Дефабр І. О., 1910, Диков І. М., 1914, учасник оборони Севастополя 1854 – 55 Карпов П. О., 1869, учасник Синопської битви (1853), оборони Севастополя 1854 – 55 Перелешин П. О., 1891, учасник Цусимської битви (1905), начальник штаба ЧФ (з серпня 1917), командир ЧФ (1918) Саблін М. П., 1920, Тиртов С. П., 1903, учасник Кримської війни 1853 – 56 Чухнін Г. П., 1906, учасник оборони Севастополя 1854 – 55 Шестаков І. О., 1888, Шмідт В. П., 1909 (архіт., іст.); Пам'ятник Леніну В. І., 1957, ск. Бондаренко П., арх. Щуко Г., Туровський С. (мист.).

Лібкнехта К. вул., № 79. Житловий будинок, 1934 – 35, модернізована класика (архіт.).

Локомотивна вул., № 19. Особняк, кін. 19 ст. (архіт.).

Лоханочка мис. Берегова батарея №10 (іст.).

Луначарського вул., № 6. Пам'ятне місце будинку, в якому мешкав лікар, невропатолог, психіатр, фізіотерапевт, доктор медичних наук (з 1890), один із засновників наукової фізіотерапії і курортології, засновник і перший директор Інституту фізичних методів лікування ім. І. Сеченова (1914 – 34), заслужений діяч науки УСРР (з 1927) Щербак О. Ю., 1911 – 34, мем. дошка 1959 (іст.); **№ 18.** Житловий будинок, 1950-і рр., форми класицизму (архіт.); **№ 34.** Будинок 1970 – 80-х рр., в якому проживав командир бригади підводних човнів ЧФ (1944 – 48), Дунайської воєнної флотилії, командуючий ЧФ (1962 – 69), адмірал (з 1964), Почесний громадянин міста-героя Севастополя (з 1973) Чурсін С. Є. (іст.); **№ 37.** Петропавлівська церква, 1840–44, арх. Рулев В., неогрецький стиль (нагадує храм Гефеста в Афінах), частково зруйнований 1854 – 1855, відбуд. 1888, частково зруйнований 1941 – 45, відбуд. кін. 1940-х рр. (архіт.).

Маршала Геловані вул., № 26. Будинок 1970-х рр., в якому проживав учасник Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу 1941-45, Герой Радянського Союзу (1945) Кочетков М. І. (іст.).

Матроський бульв. Пам'ятний знак на честь 100-річчя винаходу радіо в Росії, 1997 (мист.); Пам'ятник герою російсько-турецької війни 1828–29, капітану 1-го рангу (з 1831), командиру брига «Меркурій» (1829) Казарському О. І., 1834–39, акад. арх. Брюллов О. (мист.); Пам'ятний знак на честь вченого, хірурга, заслуженого професора Імператорської С.-Петербурзької медико-хірургічної академії, академіка, доктора медичних наук, педагога, учасника оборони Севастополя 1854 – 55, громадського діяча Пирогова М. І., 1905 (іст.).

Маяковського вул., №7. Будинок, в якому містилася Севастопольська міська організація РСДРП(б), квітень-червень 1917, до складу якого входили: матрос Сапронов С.Г., токарь Сюсюкалов І. Л., Назукін І. А., Клепиков І. І., Калич А. І. та ін., всього 15 осіб, мем. дошка 1957 (іст.); **№8.** Універмаг, 1950-і рр., радянська неокласика, арх. Грішин Н., Брауде І., Ізаксон Ю., інж. Філімонов А. (архіт.).

Медмістечко. Сільська садиба земельної ділянки № 175, 1 – 4 ст., виявлене на Стрелецьким С. Не досліджена (археол.).

Менжинського вул., № 2. Дот № 13 – пам'ятне місце героїчної оборони Севастополя 1941 – 42, мем. дошка (іст.).

Михайлівська вул. Михайлівська батарея, 1806 – 08, 1843 – 46, інж. Фалькерзам (архіт.); Братська могила моряків пароплава «Веста», 1877, пам. 1884, ск. Брукальський (іст., мист.).

Мінна пристань. Судноремонтні майстерні Головноєнпорту, де діяла підпільна патріотична група Сильникова П. Д., 1942 (іст.).

Нахімова пл., № 2. Водна станція, 1933, де був встановлений прапор ВМС на честь визволення міста від німецько-нацистських окупантів, 1944, мем. дошка 1946 (архит., іст.); **№ 4.** Готель «Киста», кін. 19 ст. (архит.); Меморіал на честь героїчної оборони Севастополя 1941 – 42, 1964, автори проекту: Артюхов В., Бегунов В., Калінков Б., автори художнього оформлення: арх. Фіалко І., ск. Яковлев В. (іст., мист.); Пам'ятник 200-річчю заснування Севастополя, 1983, арх. Кузьминський Г., Гладков А. (мист., іст.); Пам'ятник організатору оборони Севастополя 1854 – 55, адміралу Нахімову П. С., 1959, художник Томський Н., арх. Ареф'єв А. (мист.); Графська пристань, 1783, 1846, арх. Уптон Д., ск. Пеліччіо Ф.: Пам'ятне місце зустрічі адмірала Нахімова П. С. після перемоги у Синопській битві, 1853, мем. дошка 1948; Пам'ятне місце, звідки лейтенант Шмідт П. П. відбув на крейсер «Очаков» для командування повсталими кораблями флоту, 1905, мем. дошка 1950; Пам'ятне місце загибелі крейсера «Червона Україна», 1941, мем. дошка 1965; Пам'ятний знак співвітчизникам, вимушеним залишити Батьківщину в листопаді 1920, 1995 (архит., іст.).

Нахімова пр., №1. Будинок 1950-х рр., в якому проживав поет, член Союзу письменників СРСР (з 1957), учасник Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу 1941 – 45 Криванчиков М. Г., 1961 – 78, мем. дошка 1978, ск. Чиж С., худ. Даниленко Н. (іст.); **№ 1, 2, 3.** Комплекс житлових будинків, 1950 – 52 (архит.); **№ 4.** Інститут фізичних методів лікування ім. І. М. Сеченова (з 1921 р. – Державний центральний науково-дослідний інститут фізичних методів лікування ім. І. М. Сеченова), 1914, арх. Вейзен О., Чистов В., в якому працювали відомі вчені в галузі неврології і фізіотерапії Брук І., Георгієвська Р., Глинка В., Ліхтерман Г., Нильсен Є., Славський Г., Супоницька Ф., Товбин В., Троценко С., Тикочинська Е., Фірзон А., Щербак О., Ялин Р. та ін. (архит., іст.); **№ 5.** Будинок, в якому проживав учасник Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу 1941 – 45, командуючий ескадрою Чорноморського флоту, перший заступник командуючого ЧФ П. Чалий В. П. (іст.); **№ 6.** Російський драматичний театр ім. А. В. Луначарського, 1951 – 57, арх. Пелевін В., в якому працювали і працюють відомі режисери: заслужений артист ЕРСР Акінф'єв В., заслужений артист Кримської АРСР Бертел'є Б., заслужений діяч мистецтв Туркменської РСР Теппер Н., заслужені діячі мистецтв УРСР: Сахаров Є., Рябикін Б., Ясногородський В., заслужений артист УРСР Стрижов В., Норейко В., Лосєв С.; заслужені діячі мистецтв РРФСР Кисельов В., Мархолья Р., Петров В., народний артист України Кондратенко М. (актор, генеральний директор-художній керівник театру); актори: народні

артисти УРСР: Волкова К., Максимов Ю.; народні артисти України Кара-Гяур Л. (народна артистка ТАРСР), Подлесний А., Рунцова С.; заслужені артисти УРСР: Белослудцева Н., Грозіна Г., Єфімов В., Лавровський Є., Лазур'євський А., Маруфов Н., Смирнов Є., Сизов Г., Ступіна Н., Юрченко В.; заслужені артисти України: Бобер А., Євдокимова С., Карпенко Н., Мартиросова Л., Нестранська Ю., Полусмак В., Светлов Б. Чернокульський Б., Шестакова Л., Шкуркіна Л.; заслужені діячі мистецтв УРСР: народний артист УзРСР, заслужений артист РРФСР Афанас'єв В., Ступін Б. (актор і режисер); заслужені артисти РРФСР: Афоніна В., Горський М., Колчинський Є., Молотов Б.; заслужений артист ТАРСР Кара-Гяур Є.; заслужені артисти АР Крим: Бурнакіна Т., Некрасов Б., Санаєв С., Черкасов Б. та ін.; художники: Житомирський А., Климентовська Л.; заслужені діячі мистецтв УРСР: Кустенко К., Озерников В., Шеметов Н.; заслужений діяч мистецтв України Бубнова Г., заслужений артист УРСР Архангельський С.; директора: Горський Б., Романенко Є., заслужений працівник культури УРСР Театралов Я. та ін.; завідувачі музичною частиною: Розен Л., заслужений діяч мистецтв України Троценко Є. та ін., 1950-2000-ті рр.; з 2000 генеральний директор – художній керівник театру, заслужений діяч мистецтв України, Росії, АР Крим Магар В. (архит., іст.); № 7. Морська бібліотека, 1950 – 53, арх. Поляков Л., мем. дошка на честь відкриття в 1822 першої в Росії Морської бібліотеки, 1961; Ресторан «Нептун», 1962, арх. Сдобняков М. (архит.); № 8. Готель «Севастополь», 1953, арх. Траутман Ю., Ставинський Є. (архит.); № 9. Прибутковий будинок, 1899, еkleктизм, в якому містилася Севастопольська картинна галерея (1927 – 41, 1956 – 65), з 1965 – Севастопольський художній музей, з 1991 – ім. М. П. Крошицького (архит., іст.); № 12. Житловий будинок, 1952, арх. Павлов Л. (архит.); № 13, 15. Комплекс адміністративних будинків, 1950-і рр., арх. Гришин Н. (архит., іст.); Синопські сходи, 1950 – 1960-і рр., арх. Артюхов В., Белькович Ю., Калинин Б., Сдобняков М., Тутученко С., Шеффер А. (архит.).

Нефедова вул. Пам'ятник першим жертвам в роки Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу 1941 – 45, 1996, арх. Ковальов Ю. (мист.).

Новоросійська вул., № 11. Будинок, де розміщувався міський комітет РСДРП(б), липень-вересень 1917, мем. дошка 1957 (іст.); № 18. Житловий будинок, 1950 – 54, в якому проживала вчений-гідробіолог, завідувача відділом функціонування морських екологічних систем Інституту біології південних морів НАН України, член-кореспондент НАН України (з 1972) Петіпа Т. С., 1966 – 92, мем. дошка 1992, ск. Сухая А. Р., Степанов І. І. (іст.); № 62. Житловий будинок 1970-х рр., в якому проживав учасник Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу 1941 – 45, Герой Радянського Союзу (з 1943), полковник Абизов Г. А., мем. дошка 2000 (іст.).

«**Омега**», **будинок відпочинку**. Пам'ятник В. І. Леніну, 1969, ск. Гокадзе А. (мист.)

Орловська вул. Пам'ятне місце 3-го бастиону, обеліск з фонтаном, 1904 – 06, арх. Вейзен О., Долін Г., Маковський К., ск. Єранцев Ф., інж. Енберг О., рест. 1979, арх. Кекушев Е., Шеффер А., Калінкова Н. (архіт.); Пам'ятник герою оборони Севастополя 1854–55, матросу 30-го флотського екіпажу ЧФ Шевченку Г. В., 1983, ск. Сухая Н., арх. Кекушев Е. (мист.); Пам'ятник Герою Радянського Союзу (1965), організатору і керівнику Севастопольської «Комуністичної підпільної організації в тилу у німців» Ревякіну В. Д., 1967, ск. Слюсар Є. (іст.).

Очаківців вул., № 6. Будинок, 1910, в якому проживав, діяч російського революційного більшовицького руху, лікар Ульянов Д. І., 1916 – 17, мем. дошка 1970, ск. Денисов Г. (іст.); **№ 13.** Будинок, в якому містилася підпільна типографія газети «Солдат», 1906 – 07, мем. дошка 1967 (іст.).

Павловський мис. Пам'ятне місце загибелі есмінця «Свободный», 1942, пам. 1952 (іст.).

Панорамний пров. Житловий будинок, поч. 20 ст., форми класицизму і модерну (архіт.).

Партизанська вул., № 9. Житловий будинок, 1956, в якому проживав учасник Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу 1941 – 45, оборони 1941 – 42 і визволення Севастополя 1944, командир підводного човна «М-117» ЧФ, Герой Радянського Союзу (1944) Кесаєв А. М., 1956 – 77 (іст.).

Паршина вул. Пам'ятне місце загибелі героя оборони Севастополя 1854 – 55, контр-адмірала Істоміна В. І., 7 березня 1855, пам. 1904, інж. Енберг О. (іст.); Пам'ятне місце Камчатського люнету, 1855, пам. 1904, інж. Енберг О., тут 1941 – 42 розміщувалася зенітна батарея № 54 під ком. лейтенанта Ігнатовича Є. А., з квітня 1942 – Семенова (іст.).

Перекопська вул. Пам'ятне місце будинку, де проживала перша російська народна сестра-жалібниця, учасниця оборони Севастополя 1854 – 55 Дар'я Севастопольська, 1855 – 1911, мем. дошка 1953 (іст.).

Перемоги парк. Стрілецький форт, поч. 20 ст. (архіт.); Доти (8) – пам'ятні місця боїв в роки Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу 1941 – 45 (іст.); Сільська садиба земельної ділянки № 86, 3 ст. до н. е. – 3 ст., виявлена розвідками Ніколаєнко Г., Савелею О., 1970-і рр., досліджувала Круглікова І. 1978 – 82 (археол.) – (див. *Гераклейський п-ів*. Хора Херсонеса Таврійського. Комплекс археологічних пам'яток – античність – середньовіччя) (археол.).

1-а Бастионна вул. Пам'ятне місце 1-го бастиону, 1854 – 55, пам'ятник у вигляді обеліску і ротонди, 1905, арх. Вейзен О., Долін Г., ск. Єранцев Ф. (архіт.).

Південна вул., № 25. Будинок, в якому містилася явочна квартира міського підпільного комітету більшовиків, 1920, мем. дошка 1975 (іст.).

Південна сторона. Редути, 1854 – 55 (архіт.): Волинський редут (іст.). Ростиславський редут (іст.). Селенгинський редут (іст.). Чесменський редут (іст.). Шварца редут (іст.).

Північна сторона. Пам'ятне місце кончини організатора оборони Севастополя 1854 – 55, адмірала Нахімова П. С., 1855, пам. (іст.); Північне укріплення, 1807 – 11, інж. ген.-майор Гартонг, 1834, інж.-полк. Бюрно К., рек. 1854 (іст., архіт.); Пам'ятне місце боїв радянських воїнів 78-ї, 366-ї зенітних батарей, 178-го інженерного батальйону і місцевого стрілецького полку, 1941 – 42; Могила Трещева І. Н. (іст.); Пам'ятне місце 14-ї берегової батареї, 1941 – 42; Меморіал Слави воїнів 2-ї гвардійської армії, 1944, пам. 1993, авт. Чанкветадзе К. (іст., мист.); Братська могила радянських воїнів, 1941 – 42, 1944 (іст.); Пам'ятник інженер-механікам Чорноморського флоту РФ, загиблим в мирний час (іст.); Пам'ятник вченим і воїнам-чорноморцям, 1976, ск. Чиж С., Баглей А., Шеффер А. (іст., мист.); Пам'ятне місце 4-ї берегової батареї, 1794 – 1801, полковник Деволан Ф., 1854 – 55, 1941 – 42 (архіт., іст.); **Північна сторона. Богданова вул.** Братське кладовище захисників Севастополя (Петропавловське), 1854 – 55 (іст., мист.). Збереглося понад 600 поховань, з них близько 500 братські і 123 індивідуальні могили, в яких поховано понад 40 тисяч захисників міста: Братські могили воїнів з надгробками типу I (175), 1854 – 55, пам.; Братські могили воїнів з надгробками типу II (105), 1854 – 55, пам.; Братські могили воїнів з надгробками типу III (11), 1854 – 55, пам.; Братські могили воїнів з надгробками типу IV (7), 1854 – 55, пам.; Братські могили воїнів з надгробками типу V (20), 1854 – 55, пам.; Братські могили воїнів з надгробками типу VI (5), 1854 – 55, пам.; Братські могили воїнів з надгробками типу VII (13), 1854 – 55, пам.; Братські могили воїнів з надгробками типу VIII (4), 1854 – 55, пам.; Братські могили воїнів з надгробками типу IX (14), 1854 – 55, пам.; Братські могили воїнів з надгробками типу X (8), 1854 – 55, пам.; Братські могили воїнів з надгробками типу XI (4), 1854 – 55, пам.; Братські могили воїнів з надгробками типу XII (6), 1854 – 55, пам.; Братська могила воїнів з надгробком типу XIII, 1854 – 55, пам.; Братські могили воїнів з надгробками типу XIV (2), 1854 – 55, пам.; Братські могили воїнів з надгробками типу XV (4), 1854 – 55, пам.; Братські могили воїнів з надгробками типу XVI (6), 1854 – 55, пам.; Братські могили воїнів з надгробками типу XVII (2), 1854 – 55, пам.; Братські могили воїнів з надгробками типу XVIII (8), 1854 – 55, пам. 1872; Братські могили воїнів з надгробками типу XIX (2), 1854 – 55, пам. 1872; Братські могили воїнів з надгробками типу XX (3), 1854 – 55, пам.; Братські могили воїнів з надгробками типу XXI (5), 1854 – 55, пам.; Братські могили воїнів з надгробками типу XXII (3), 1854 – 55, пам. 1872; Братська могила воїнів з надгробками типу

XXIII, 1854 – 55, пам. 1872; Братські могили воїнів з надгробками типу XXIV (4), 1854 – 55, пам.; Братські могили воїнів з надгробками типу XXV (3), 1854 – 55, пам.; Братські могили воїнів з надгробками типу XXVI (2), 1854 – 55, пам. 1872; Братські могили воїнів з надгробками типу XXVII (2), 1854 – 55, пам. 1872; Братські могили воїнів з надгробками типу XXVIII (3), 1854 – 55, пам.; Братські могили воїнів з надгробками типу XXIX (11), 1854 – 55, пам.; Братська могила учасників оборони Севастополя 1854 – 55, офіцерів Подільського егерського полку (іст.); Братська могила захисників Малахова кургана, 1855, пам. 1956 (іст.); Братська могила воїнів Волинського піхотного полку, 1854 – 55, пам. 1880 – 90-і рр., арх. Гронвальд А., класицизм (іст., архіт.); Братська могила учасників оборони Севастополя 1854 – 55, офіцерів Подільського егерського полку 14-ї піхотної дивізії: поручика Андрєєва, юнкера Губчица, підпоручика Лучича, штабс-капітана Михайлова, 1855, пам. 1850 – 1860-х (іст.); Братська могила командира 2-ї бригади 9-ї піхотної дивізії, генерал-майора Адлерберга О. Я., 1855 і юнкера Орловського піхотного полку 9-ї піхотної дивізії, сина Адлерберга О. Я., Адлерберга М. О., 1855, пам. 1870-х рр. (іст.); Могила учасника оборони Севастополя 1854 – 55, підпоручика 4-го саперного батальйону Алаликіна О. Г., 1855, пам. (іст., мист.); Могила штабс-капітана Замостського резервного егерського полку 15-ї піхотної дивізії Бейтнера О. Ф., 1854 – 55, пам. 1860 – 1870-х рр. (іст., архіт.); Могила лейтенанта 34-го флотського екіпажу Белавенца М. П., 1854, пам. 2-ї пол. 19 ст. (іст. архіт.); Могила командира 1-го батальйону Муромського піхотного полку 6-ї піхотної дивізії, майора Беляєва 2-го О. М., 1855, пам. 1860 – 1870-х рр. (іст., архіт.); Могила учасника оборони Севастополя 1854 – 55, унтер-офіцера Катеринбурзького піхотного полку 10-ї піхотної дивізії, підпоручика (з 1857) Браціанова М. П., 1908, пам. 1908 – 09 (іст. архіт.); Могила учасника оборони Севастополя 1854 – 55, підпоручика, польового інженера, поручика (з 1855), учасника російсько-турецької війни 1877 – 78, начальника інженерів Фінляндського воєнного округу (1879 – 82), коменданта Керченської фортеці, генерал-майора (з 1878) Бульмеринга Євгенія – Флор-Бернгарда Михайловича, 1897, пам. кін. 19 – поч. 20 ст. (іст., архіт., мист.); Могила учасника російсько-турецької війни 1828 – 29, оборони Севастополя 1854 – 55, командира 2-го батальйону Олонецького піхотного полку 4-ї піхотної дивізії, майора Бутовського Є. Г., 1855, пам. 1890-х рр. (іст.); Могила командира Бородінського полку 17-ї піхотної дивізії, полковника Вєрьовкіна-Шелюти 2-го Є. Г., 1855, пам. 1870 (іст., мист.); Могила учасника оборони Севастополя 1854 – 55, штабс-капітана егерського Томського полку 10-ї піхотної дивізії Висоцького І., 1855, пам. поч. 20 ст. (іст., мист.); Могила поручика Люблінського резервного егерського полку

15-ї піхотної дивізії Воронца І. І., 1855, пам. 1860 – 1870-х рр. (іст., архіт.); Могила лейтенанта 31-го флотського екіпажу, командира берегової батареї № 19 Гагемейстера М. Л., 1855, пам. 2-ї пол. 19 ст. (іст., архіт.); Могила командира легкої 4-ї батареї 17-ї артилерійської бригади, підпоручика Геммельмана О., 1855, пам. 1860 – 1870-х рр. (іст., архіт.); Могила прапорщика Волинського піхотного полку 14-ї піхотної дивізії 5-го піхотного корпусу, ад'ютанта генерал-лейтенанта Хрульова С. князя Голіцина О. М., 1855, пам. 1860 – 1870-х рр. (іст., архіт.); Могила учасника вітчизняної війни 1812, закордонних походів російської армії 1813 – 15, російсько-турецької війни 1828 – 29, оборони Севастополя 1854 – 55, головнокомандуючого російською армією (з 1855), генерала від артилерії (з 1844) Горчакова М. Д., 1861, каплиця 1863, використані елементи русько-візантійського стилю, арх. Авдєєв О., худ. Васильєв М. (іст., мист.); Могила поручика Кременчуцького полку 8-ї піхотної дивізії Деліврона Франца, 1855, пам. 1870-х рр. (іст., мист.); Могила підпоручика Полтавського піхотного полку 8-ї піхотної дивізії Дерюгіна О. Т., 1855, пам. 1850 – 1860-х рр. (іст., мист.); Могила учасника оборони Севастополя 1854 – 55 (кондуктора, прапорщика корпусу морської артилерії), полковника Дудникова І. С., 1911, пам. поч. 20 ст. (іст.); Могила командира 3-го саперного батальйону, полковника Зацепіна М. К., 1855, пам. 1870 – 1880-х рр. (іст., мист.); Могила учасника оборони Севастополя 1854 – 55, командира 128-го піхотного Старооскольського, потім 51-го Литовського полків (з 1869), генерал-майора (з 1877) Защука О. Й., 1905, пам. 1905 – 07 (іст., мист.); Могила штабс-капітана корпусу морської артилерії Іванова О. А., 1855, пам. 2-ї пол. 19 ст. (іст.); Могила учасника оборони Севастополя 1854 – 55, підпоручика 5-го резервного батальйону Углицького егерського полку 2-ї бригади 16-ї піхотної дивізії Івашинцева В., 1855, пам. 1870-х рр. (іст., мист.); Могила командира 2-го батальйону егерського Лейб-Бородінського полку 17-ї піхотної дивізії, підполковника Казаринова 2-го О. М., 1855, пам. 1870-х рр. (іст., архіт.); Могила учасника оборони Севастополя 1854 – 55, коменданта, воєнного губернатора Севастополя (з 1857) адмірала (з 1874) Кислинського П. І. 1880, пам. 1890-х рр. (іст., мист.); Могила командира 1-го батальйону Олонецького піхотного полку 4-ї піхотної дивізії, капітана Корізно (Коризна), 1855, пам. 1860 – 1870-х рр. (іст., мист.); Могила учасника оборони Севастополя 1854 – 55, мічмана 34-го флотського екіпажу, капітана 2-го рангу Костомарова М. І., 1909, пам. поч. 20 ст. (іст.); Пам'ятний знак на честь учасника Синопської битви (1853), оборони Севастополя 1854 – 55, капітана 2-го рангу 41-го флотського екіпажу, генерал-ад'ютанта (з 1855) Коцебу М. М. (1855 похований на Михайлівському кладовищі, після ліквідації якого надгробок в 1973 перенесений), 2-а пол. 19 ст.

(іст., мист.); Могила прапорщика Охотського егерського полку Кравченка М. І., 1855, пам. 1860 – 1870-х рр. (іст.); Могила підполковника Краєвського М. І., 1855, пам. 1870 (іст.); Могила штабс-капітана Подільського егерського полку Красницького, 1855, пам. 1860 – 1870-х рр. 19 ст. (іст., архіт.); Могила штабс-капітана Подільського егерського полку Красниціна, 1855, пам. 1860 – 1870-х рр. (іст.); Могила учасника Синопської битви (1853), оборони Севастополя 1854 – 55, командира батареї № 19, капітана 1-го рангу Красовського М. І., 1875, пам. 1870 – 1880-х рр. (іст., архіт.); Могила поручика Полтавського піхотного полку Круковського, 1855, пам. 1860 – 1870-х рр. (іст., архіт.); Могила підпоручика Полтавського піхотного полку Кулінича М., 1855, пам. 1860-1870-х рр. (іст., архіт.); Могила учасника оборони Севастополя 1854 – 55, контр-адмірала, градоначальника Севастополя (з 1885) Кумані М. М., 1889, пам. 1891 (неокласицизм), арх. Рожнов Б. (іст., архіт., мист.); Могила командира 4-ї гренадерської роти Муромського піхотного полку 6-ї піхотної дивізії, капітана Куніцького, 1855, пам. 1860 – 1870-х рр. (іст.); Могила учасника оборони Севастополя 1854 – 55, лейтенанта 39-го флотського екіпажу, контр-адмірала (з 1874) Лазарева В. Є., 1882, пам. 1880-х рр. (готика) (іст., архіт.); Могила лейтенанта 30-го флотського екіпажу Лазарева М. А., 1855, пам. 1860 – 1870-х рр. (іст.); Могила майора Московського піхотного полку Левшакова, 1855, пам. 1860 – 1870-х рр. (іст., архіт.); Могила поручика Катеринбурзького піхотного полку 10-ї піхотної дивізії Лєвицького С. І., 1855, пам. 1860 – 1870-х рр. (іст., архіт.); Могила підпоручика Бутирського піхотного полку 17-ї піхотної дивізії Лихарьова, 1854, пам. 1860 – 1870-х рр. (іст., архіт.); Могила командира Волинського піхотного полку 14-ї піхотної дивізії, полковника Лушкова М. І., 1855, пам. 1870 (іст., мист.); Могила учасника Синопської битви, 1853, оборони Севастополя 1854 – 55, градоначальника Таганрога (з 1876), контр-адмірала (з 1879) Максудова П. П., 1882, пам. кін. 19 ст. (іст.); Могила учасника Синопської битви, 1853, оборони Севастополя 1854 – 55, контр-адмірала (з 1885) Макухіна М. П., 1893, пам. 90-х рр. 19 ст. (іст., архіт.); Могила учасника Синопської битви, 1853, оборони Севастополя 1854 – 55, контр-адмірала (з 1885) Манто І. М., 1902, пам. поч. 20 ст. (іст., архіт.); Могила штабс-капітана Чернігівського піхотного полку 8-ї піхотної дивізії Матвієнка І. М., 1855, пам. 1860-1870-х рр. (іст., архіт.); Могила поручика Казанського егерського полку 16-ї піхотної дивізії Маховикова В. М., 1855, пам. 1860 – 1870-х рр. (іст., архіт.); Могила підпоручика 3-го саперного батальйону Мацієвського К. П., 1855, пам. 1870 (іст., мист.); Могила командира Селенгінського піхотного полку 1-ї бригади 11-ї піхотної дивізії, полковника Празького піхотного полку Мезенцева С. П., 1855, пам. 1870 (іст., мист.); Могила штабс-капітана Генераль-

ного штабу Мейендорфа О. П., 1855, пам. 1860 – 1870-х рр. (іст., мист.); Могила учасника оборони Севастополя 1854 – 55 (підпоручика, капітана з 1855), російсько-турецької війни 1877 – 78, генерал-лейтенанта Мольського В. К., 1892, пам. кін. 19 ст. (іст., мист.); Могила поручика Камчатського егерського полку 11-ї піхотної дивізії, ад'ютанта командира полку Мясоєдова О. В., 1855, пам. 1860 – 1870-х рр. (іст., архіт.); Могила учасника Синопської битви, 1853, оборони Севастополя 1854 – 55, контр-адмірала (з 1885) Нарбутова Ф. Ф., 1897, пам. 1890-х рр. (іст., архіт.); Могила прапорщика Тобольського полку Насакіна В. М., 1855, пам. 1870 (іст., архіт.); Могила інженера, штабс-капітана Небольсіна Є. О., 1855, пам. 1870 (іст., архіт.); Могила мічмана 30-го флотського екіпажа Неєлова М. М., 1855, пам. 2-ої пол. 19 ст. (іст., архіт.); Могила учасника оборони Севастополя 1854 – 55, мічмана (з 1852), капітана 2-го рангу (з 1877) Нелідинського В. О., 1895, пам. 1890-х рр. (іст., мист.); Могила учасника оборони Севастополя 1854 – 55, учасника російсько-турецької війни 1877 – 78, віце-адмірала (з 1891), члена Адміралтейської ради (з 1892) Новикова М. Д., 1893, пам. 1890-х рр. (іст., архіт.); Могила учасника оборони Севастополя 1854 – 55, прапорщика, підпоручика Суздальського піхотного полку Новицького В. Ф., 1905, пам. поч. 20 ст. (іст., архіт.); Могила підпоручика Селенгінського піхотного полку Новицького М., 1855, пам. 1860 – 1870-х рр. (іст., архіт.); Могила учасника оборони Севастополя 1854 – 55, капітан-лейтенанта (з 1855) Одинцова В. П., 1900, пам. поч. 20 ст. (іст., архіт.); Могила штабс-капітана, командира 5-ї мушкетерської роти Севського піхотного полку Островського Ю. С., 1855, пам. 1870 (іст., архіт.); Могила учасника оборони Севастополя 1854 – 55, прапорщика корпусу інженер-механіків флоту Панютіна В. З., 1890, пам. кін. 19 ст. (іст.); Могила прапорщика Тобольського піхотного полку Плескачевського К., 1855, пам. 1850 – 1860-х рр. (іст., архіт.); Могила учасника оборони Севастополя 1854 – 55, штабс-капітана, полкового ад'ютанта Мінського піхотного полку, учасника Інкерманської битви, 1854, генерал-лейтенанта Постольського П. І., 1889, пам. 1890-х рр. (іст., архіт.); Могила підпоручика 4-го саперного батальйону Потапчина, 1854 – 55 (точна дата невідома), пам. 1850 – 1860-х рр. (іст., архіт.); Могила підпоручика Пржеславського (Пршецлавського) Ф., 1855, пам. 1850 – 1860-х рр. (класицизм) (іст., архіт.); Могила прапорщика Коливанівського егерського полку 2-ї бригади 10-ї піхотної дивізії, брата Францишека Пржеславського, Пржеславського (Пршецлавського) Я., 1855, пам. 1850 – 1860-х рр. (класицизм) (іст., архіт.); Могила штабс-капітана лейб-гвардії Преображенського полку, учасника Інкерманської битви, 1854, Ракеєва Є. Ф., 1854, пам. 1860 – 1870-х рр. (іст., архіт.); Могила поручика Мінського піхотного полку 14-ї піхотної дивізії Раткевича (Радкевича), 1854

– 55 (точна дата невідома), пам. 1850 – 1860-х рр. (іст., архіт.); Могила учасника вітчизняної війни 1812, оборони Севастополя 1854 – 55, генерал-ад'ютанта, генерала від кавалерії Реада М. А., 1855, пам. 1870 (іст., архіт.); Могила прапорщика Подільського егерського полку 14-ї піхотної дивізії Рєвазова, 1855, пам. 1870 (іст., архіт.); Братська могила мічмана 44-го флотського екіпажа Ролета М. М., 1854, і лейтенанта 37-го флотського екіпажа Челеєва Г. М., 1855, пам. 2-ої пол. 19 ст. (неоготика) (іст., архіт.); Братська могила учасників оборони Севастополя 1854 – 55, підпоручика Коливанівського егерського полку 10-ї піхотної дивізії Рєвущького П. Я., 1855, і його брата, прапорщика, капітана (після 1856) Рєвущького І. Я., 1910, пам. поч. 20 ст. (іст.); Могила учасника оборони Севастополя 1854 – 55, капітана 3-го саперного батальйону, генерала (після 1856) Рейтлінгера О. І., 1891, пам. кін. 19 ст. (іст.); Могила учасника оборони Севастополя 1854 – 55, корнета Київського гусарського полку, поручика фон-Ріттера С. О., 1901, пам. поч. 20 ст. (іст.); Могила учасника оборони Севастополя 1854 – 55, підполковника (з 1854), командира легкої 2-ї батареї Розенталя М. І., 1855, пам. 1850-х рр. (іст., архіт.); Могила учасника оборони Севастополя 1854 – 55, командира батальйону Мінського піхотного полку 14-ї піхотної дивізії, підполковника Рудановського О., 1855, пам. 1860 – 1870-х рр. (іст. архіт.); Могила учасника оборони Севастополя 1854 – 55, російсько-турецької війни 1877 – 78, віце-адмірала (з 1875), градоначальника Севастополя (з 1882) Руднева І. Г., 1894, пам. 1890-х рр. (іст., архіт.); Могила штабс-капітана 4-го саперного батальйону Сахарова М., 1855, пам. 1870-х рр. (іст., мист.); Могила начальника Чорноморської берегової лінії (з 1851), учасника оборони Севастополя 1854 – 55, адмірала (з 1856), члена Адміралтейської ради (з 1856) Серебрякова Л. М., 1862, перепохований 1955, пам. 1960 (іст.); Могила учасника оборони Севастополя 1854 – 55, капітана 1-го рангу (з 1885) Серкова М. Ф., 1899, пам. поч. 20 ст. (іст., архіт.); Могила поручика Суздальського піхотного полку 16-ї піхотної дивізії Синявського П. Я., 1855, пам. поч. 20 ст. (іст., архіт.); Братська могила капітана 2-го рангу Скоробогатова А. М., 1854, і поручика Костромського егерського полку 5-ї піхотної дивізії Косинського Ю., 1855, пам. 1860 – 1870-х рр. (іст.); Могила полковника, командира Одеського егерського полку 12-ї піхотної дивізії Скюдєрі О. П., 1855, пам. 1870-х рр. (іст., архіт.); Могила учасника оборони Севастополя 1854 – 55, Керч-Єнікальського градоначальника (1857 – 75), почесного громадянина м. Керч, адмірала Спіціна О. П., 1888, пам. поч. 1890-х рр., ск. Едуардс Б. (іст., мист.); Могила учасника оборони Севастополя 1854 – 55, генерал-майора (після 1856) Ставраки М. І., 1892, пам. кін. 19 ст. (іст., архіт.); Могила учасника Балаклавської битви 1854, генерал-майора артилерії (з 1852), командира 1-ї бригади 14-ї пі-

хотної дивізії Тимофєєва М. Д., 1855, пам. 1870-х рр. (іст., архіт.); Могила юного захисника Севастополя Толузакова Діонісія, 1855, пам. 1860 – 1870-х рр. (іст.); Могила капітана, командира 3-ї саперної роти 4-го саперного батальйону Тонагеля О. Г., 1855, пам. 1870, інж. Геммельман К. Є. (іст., архіт.); Могила учасника оборони Севастополя 1854 – 55, поручика корпусу морської артилерії, генерал-майора (після 1856) Торопова М. С., 1900, пам. поч. 20 ст. (іст., архіт.); Могила учасника оборони Севастополя 1854 – 55, начальника інженерів Севастопольського гарнізону, видатного російського військового інженера, генерал-ад'ютанта, директора Інженерного департаменту (1859 – 63), заступника генерального інспектора по інженерній частині (1863 – 77), учасника російсько-турецької війни 1877 – 78, генерал-губернатора, командуючого військами Одеського і Віленського воєнних округів, автора праць з військово-інженерного мистецтва Тотлебена Е. І., 1884, пам. 1890, (еклектика) арх. Карбоньер А. з використанням проекту Грімма Д. (іст., мист.); Могила учасника оборони Севастополя 1854 – 55, унтер-офіцера Томського єгерського полку 10-ї піхотної дивізії, штабс-капітана (з 1882) Трапезарова І. К., поч. 20 ст. (точна дата смерті невідома), пам. поч. 20 ст. (іст., архіт.); Могила підпоручика 4-го саперного батальйону Тржетржевинського А. А., 1855, пам. 1860 – 1870-х рр. (іст., архіт.); Могила капітана Волинського піхотного полку 14-ї піхотної дивізії Трояновського, 1855, пам. 1850 – 1860-х рр. (іст., архіт.); Могила учасника оборони Севастополя 1854 – 55, поручика Турського К., 1855, пам. 1860 – 1870-х рр. (іст.); Могила інженер-поручика Фашевського М. А., 1855, пам. поч. 20 ст. (іст., архіт.); Могила полковника, командира Празького резервного піхотного полку 15-ї піхотної резервної дивізії Фрейнда К. С., 1855, пам. 1870-х рр. (іст., архіт.); Могила командира Єлецького піхотного полку 9-ї піхотної дивізії, полковника Хитрово О. М., 1855, пам. 1860-х рр. (іст.); Могила генерал-лейтенанта артилерії (з 1853), одного з керівників оборони Севастополя 1854 – 55, командуючого діючим корпусом на кавказько-турецькому кордоні, 2-м армійським корпусом в Середній Азії Хрульова С. О., 1870, пам. 1873, ск. Серве (Сурье)-Годєбський К. К. (іст., мист.); Могила підполковника Тобольського піхотного полку 10-ї піхотної дивізії Черневського О. І., 1854, пам. 1850 – 1860-х рр. (іст., архіт.); Могила прапорщика Чернікова, 1855, пам. 1850 – 1860-х рр. (іст.); Могила учасника Синопської битви, 1853, лейтенанта 40-го флотського екіпажа Чистякова М. П., 1855, пам. 2-ої пол. 19 ст. (іст.); Могила капітан-лейтенанта 34-го флотського екіпажа, командира Волинського редути (з 1855), командира батареї № 17 (Сенявина) на Малаховому кургані Швенднера М. Г., 1855, пам. 1870 (іст., архіт.); Могила поручика піхотного Чернігівського полку, генерал-фельдмаршала графа Дибича Забайкальського полку 8-ї піхо-

тної дивізії Шнитникова І. Ф., 1855, пам. 1850 – 1860-х рр. (іст.); Могила учасника оборони Севастополя 1854 – 55 Щепанського П. В., 1912, пам. 1912 – 17 рр. (іст.); Могила учасника оборони Севастополя 1854 – 55, осавула Донської кінної артилерії Щербачова М. О., 1855, пам. 1850 – 1860-х рр. (іст., архіт.); Могила учасника оборони Севастополя 1854 – 55, російсько-турецької війни 1877 – 78, генерал-майора (з 1887) Ерікса М. Ф., 1890, пам. 1890-х рр. (іст., архіт.); Могила учасника оборони Севастополя 1854 – 55, капітана 2-го рангу (з 1862) Есмонта М. С., 1891, пам. 1890-х рр. (іст., архіт.); Пам. командир корабля «Гавриїл» і 4-го морського батальйону, капітану 1-го рангу, начальнику 4-го відділення оборонної лінії Корніловського бастиону Юрковському М. Ф., 1855, 1860 – 1870-х рр. (перепоховання з Михайлівського кладовища), 1973 (іст.); Могила підполковника Чернігівського піхотного полку, генерал-фельдмаршала графа Дибича Забайкальського полку 8-ї піхотної дивізії Юшкевича О. І., 1855, пам. 1850 – 1860-х рр. (іст., архіт.); Могила підпоручика Казанського егерського полку 16-ї піхотної дивізії Яхонтова М. С., 1854, пам. поч. 20 ст. (іст., архіт.); Братська могила учасників оборони Севастополя 1854 – 55, прапорщиків корпусу морської артилерії Васильєва Г., Звягіна і Яшниченка О., 1855, пам. 1850 – 1860-х рр. (іст., архіт.); Пам'ятний знак на честь учасника оборони Севастополя 1854 – 55, інженер-полковника Єсиповича А. Г., 1855 (після ліквідації Михайлівського кладовища надгробок перенесений, 1989), (мист.); Пам'ятник воїнам Волинського піхотного полку 1880 – 1890-і рр. (класицизм), арх. Гронвальд А. (іст., мист., архіт.); Меморіальне братське кладовище радянських воїнів, 1941 – 44, Братські і одиночні могили (84); Братські могили (2) моряків-чорноморців, загиблих при виконанні воїнського обов'язку в боротьбі за лінкор «Новоросійськ», який підірвався на стоянці в Північній бухті, 1955, Меморіал «Батьківщина – синам», 1963, ск. Бондаренко П., арх. Заварзін А., Артюхов В., рек. 1989 – 90, арх. Шеффер А., Баглей А., худ. Степанов І. (іст., мист.); Храм св. Миколая, 1857 – 70, арх. Авдєєв О., оформлення інтер'єрів: худ. Васильєв М., Корнєєв А., Литовченко А., Ізеллі Р., іконостас ск. Бонані В., Моран А., рест. 1888, інж.-полковник Семенов Я., рест. інтер'єра 1911, художник Лапін Н., відбудова верхньої частини 1981 (архіт., мист.); Огорожа з двома брамами, 1870, арх. Авдєєв О. (архіт.); **Панаїотова балка.** Братське кладовище євреїв – учасників оборони Севастополя 1854 – 55, пам. 1864 (іст., мист.); Пам'ятник радянським мінерам-захисникам Севастополя в роки Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу 1941 – 45, 1972; Пам'ятник радянським саперам-захисникам Севастополя в роки Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу 1941 – 45, 1965, арх. Віленчик І., рек. 1971; турбаза ім. О. В. Мокроусова. Пам'ятник керівнику партизанського руху в Криму

в роки громадянської війни і Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу 1941 – 45 Мокроусову О. В., 1981, ск. Кошкін К. (іст., мист.).

Повсталих пл. Пам'ятник жертвам холокосту, 2003 (мист.); Пам'ятне місце розстрілу мирної демонстрації 1905, мем. дошка 1967 (іст.); Лікарня (тепер – Перша міська лікарня (з 1967) ім. М. І. Пирогова), 1900, арх. Вейзен О. Тут знаходився евакошпиталь № 1428, 1941 – 42 (іст.); Пам'ятник вченому-анатому, військовому хірургу, педагогу, учаснику оборони Севастополя 1854 – 55 Пирогову М. І., ск. Слюсар Є. (іст., мист.); Будинок в'язниці, де перебували під арештом революціонер, більшовик Антонов-Овсеєнко В. О. за проведення революційної агітації, 11 червня 1906 – 15 червня 1907, російський письменник Грін (Гріневський) О. С. за розповсюдження забороненої революційної літератури, 11 листопада 1903 – 24 жовтня 1905, мем. дошка 1967 (іст.).

Пожарова вул. Кладовище (міське старе) (архіт.): Всехсвятська церква, 1822, класицизм (архіт.); Каплиця, 1910, неороманський стиль (архіт.); Братська могила особового складу підводного човна «Камбала», 1909, пам. 1909, рек. 1990-х рр. (іст.); Братська могила моряків торпедного катеру «ТКА-227», 1944, пам. 1946, рек. 1985, автори: Аброщенко П., Базов А. (іст.); Братська могила радянських воїнів, 1942, пам. 1975, рек. 1985, автори: Аброщенко П., Базов А. (іст.); Братська могила членів екіпажу канонірського човна «Кубанець», 1913, пам. поч. 20 ст. (іст.); Могила учасника оборони Севастополя 1854-55, віце-адмірала Барановського П. І. (іст.), 1886 (іст.); Могила учасника оборони Севастополя 1854-55, полковника Горенка А. А., діда Анни Ахматової (іст.); Могила учасника оборони Севастополя 1941 – 42 і визволення Севастополя 1944 Годлевського Г. Ф., 1964, пам. 1964 (іст.); Могила учасника Кримської війни 1853-56, лейтенанта Железнова Г. І., 1853, пам. 2-ої пол. 19 ст. (іст.); Могила учасника оборони Севастополя 1854 – 55, російсько-турецької війни 1877 – 78, підполковника Королькова М. І., 1902, пам. поч. ХХ ст. (іст.); Могила учасника оборони Севастополя 1854-55, капітана 1-го ранга Костомарова П. І, брата М. І. Костомарова, 1881 (іст.); Могила учасника оборони Севастополя 1854-55, генерал-майора Луговського, 1894 (іст.); Могила учасника оборони Севастополя 1854-55 Ханджогло М. С., 1870 (іст.); Могила льотчика, учасника радянсько-фінляндської, Великої Вітчизняної воєн Радянського Союзу 1941 – 45, Героя Радянського Союзу (1944), капітана Кошелева П. Л., 1946, пам. 1950-х рр. (іст.); Могила учасника Кримської війни 1853 – 56, мічмана Скарятина А. Д., 1854, пам. 2-ої пол. 19 ст. (іст.); Могила українського композитора, диригента, піаніста і музичного критика Сокальського В. І., 1919, пам. 1954, ск. Денисов Г. (іст.); Могила лікаря, невропатолога, психіатра, фізіотерапевта, доктора медичних наук (з 1890), одного із засновників наукової фізіотерапії і курортології, заснов-

ника і першого директора Інституту фізичних методів лікування ім. І. Сеченова (1914 – 34), заслуженого діяча науки УСРР (з 1927) Щербака О. Ю., пам. 1934 (іст.); № 11. Кладовище єврейське, 1866 – 1965 (на 1999 збереглося 1722 могили) (іст.); Кладовище караїмське, 1863 – 1965 (на 1999 виявлено 715 могил, збереглися склепи) (іст., архіт.)

Портова вул., № 8. Пам'ятне місце розташування електроремонтного заводу «Молот», де під час оборони Севастополя виготовлялася продукція для фронту, 1941 – 42, мем. дошка 1966 (іст.).

Прольотна вул., № 3. Будинок, де містився штаб 456-го стрілецького полку 109-ї стрілецької дивізії, 1941 – 42, мем. дошка 1967 (іст.).

Приморський бульвар 18 – 20 ст. (містобуд., іст.). Місце будинку, в якому діяв міський підпільний комітет більшовиків, 1918 – 19, (зруйнований під час Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу 1941 – 45.), мем. дошка 1957, тепер – літній кінотеатр «Приморський» (іст.); Севастопольська біологічна станція (з 1963 – Інститут біології південних морів ім. О. О. Ковалевського), арх. Марфельд, Вейзен О., де працював директором вчений-біолог, академік Імп. Санкт-Петербурзької АН (з 1890) Ковалевський О. О., 1897 – 1901, вчений зоолог-гідробіолог, академік АН СРСР Зернов С. О. – завідуючим станцією (1902 – 14), директором (1931 – 42), відомі вчені: академік АН СРСР Андрусів Н. (з 1917), вчений-геофізик, академік НАН України (з 1988), голова Севастопольського філіалу Кримського відділення АН УРСР Беляєв В. І., 1973 – 80, Нікітін В. (20-і рр.), член-кореспондент АН УРСР (з 1957), заслужений діяч науки УРСР (з 1968) Водяницький В. О. (1930 – 38 – заступник директора, 1944 – 68 – директор), член-кореспондент НАН України (з 1972), лауреат премії Французької Академії наук Петіпа Т. С., 1952 – 92 та ін. (архіт., іст.); Акваріум морський, 1897; Пам'ятник вченому біологу, академіку Імп. Санкт-Петербурзької АН (з 1890), засновнику і першому директору Севастопольської біологічної станції (1892), Морського акваріуму (1897) Ковалевському О. О., 1971, ск. Чиж С. (мист.); Пам'ятник вченому-антропологу, природознавцю, етнографу, громадському діячу, ініціатору створення першої в Росії Севастопольської біологічної станції (1891) Миклухо-Маклаю М. М., 1971, ск. Мінькова О. (мист.); півн.-східн. мис бульвару. Пам'ятне місце наведення плаваючого (понтонного) мосту, 15 липня – 15 серпня 1855, інж. генерал-лейтенант Бухмейер А., пам. знак 1905 (іст.); Пам'ятне місце розстрілу революційних матросів крейсера «Очаков», 1905, мем. дошка 1955, рек. 1975 (іст.); Пам'ятник морякам ескадри Чорноморського флоту, учасникам оборони Севастополя 1941 – 42, 1979, ск. Суханов В., арх. Артюхов В., інж. Володін А. (іст., мист.); Пішохідний міст, 1905, арх. Вербицький О. під керівництвом арх. Вейзена О., (модерн), рек. 1955, арх. Шеффер А., Цаккер В. (архіт.).

Пушкіна вул. Сквер ім. В. І. Бузина. Пам'ятний знак працівникам міліції – учасникам оборони Севастополя 1941 – 42, пам. 1967, ск. Чиж С. (іст.); Пам'ятник видатному російському поету Пушкіну О. С., 1983, ск. Ковальов О., арх. Гладков О., Кузьминський Г. (мист.).

5-а Бастіонна вул. Кладовище Комунарів. Створено за рішенням Севастопольської міської ради з офіційною назвою «Братське кладовище імені Третньої річниці визволення Криму», 1923 (іст.). Біля півд. входу: Братська могила 49 більшовиків-підпільників, 1919, перепоховання 1923, пам. 1937 (іст.); Пам'ятник 49 більшовикам-підпільникам, 1937, ск. Смерчинський Л., Карташов С., арх. Садовський М. (іст., мист.); лівий сектор: 3 алея, Братська могила особового складу підводного човна «Щ-203», 1943, пам. 1975 (іст.); 2 алея, Братська могила особового складу тральщика «ТЩ-27», 1942, пам. 1969 (іст.); 3 алея, Братська могила моряків-підводників екіпажів підводних човнів «Л-4» і «АГ-16», які загинули під час бойових навчань, 1934, 1950-ті рр. Дві братські могили об'єднані в одну, пам. 1970 (іст.); зліва від центрального входу, Братська могила підпільників і Героя Радянського Союзу Ревякіна В. Д., 1942 – 44, пам. 1963, ск. Чиж С., арх. Шеффер А. (іст.); центральна алея, Братська могила революційних моряків 1-го революційного загону, 1917, пам. 1967, 1968, ск. Чиж С. (іст.); центральна алея: Братська могила керівників повстання на навчальному кораблі «Прут» – матросів Адаменка І., Петрова О., Титова Д., Чорного І., 1905, перепоховання 1967 з Михайлівського кладовища, пам. 1973, ск. Чиж С., арх. Вересов Є. (іст.); Братська могила керівників листопадового 1905 повстання на Чорноморському флоті: лейтенанта Чорноморського флоту Шмідта П. П., комендора, одного з керівників повстання на крейсері «Очаков» Антоненка М., машиніста 2-ї статті Гладкова О. І., кондуктора, старшого баталера крейсера «Очаков» Частника С. П., 1906, перепоховання 1917 з місця розстрілу у Покровському соборі, перепоховання 1923 на кладовищі, пам. 1935, арх. Реслінг В., рек. 1967, ск. Чиж С. (іст.); Братська могила радянських воїнів, які загинули у боротьбі за лінкор «Новоросийск», 1955, пам. 1965, ск. Чиж С., арх. Фомін В. (архіт.); Братська могила радянських воїнів, які загинули при виконанні військового обов'язку під час аварії на кораблі «Отважный», 1975, пам. 1975, арх. Шеффер А., Баглей А. (іст.); 1 алея, Братські могили радянських воїнів Приморської армії і моряків Чорноморського флоту (6), 1941 – 42, 1944, перепоховання 1950-і рр., пам. 1963, ск. Денисов Г. (іст.); Могили: заслуженого економіста УРСР Альошиної Т. А., 1974, пам. 1975, ск. Сухая А., арх. Артюхов В. (іст., мист.); лівий сектор, 2 алея: Могила учасника оборони Севастополя 1941 – 42, начальника політвідділу 25-ї Чапаївської дивізії Бердовського М. О., 1942, пам. 1985 (іст.); Могила учасника революційних подій 1905 – 07 Бойдуша В. Ф., 1951, пам. 1951 (іст.); Могила першого секретаря Севас-

топольського міського комітету ВКП(б), голови міського комітету оборони (1941 – 42), Почесного громадянина міста-героя Севастополя Борисова Б. О. (1967), 1981, пам. 1984, ск. Чиж С., арх. Шеффер А., Баглей А. (іст.); Могила учасника революційних подій 1905 – 07 Вискирського В. О., 1931, пам. (іст.); правий сектор, Могила українського радянського зоолога-гідробіолога, члена-кореспондента АН УРСР (1967), заслуженого діяча науки УРСР (1968) Водяницького В. О., 1971, пам. 1972, ск. Чиж С., арх. Шеффер А. (іст.); лівий сектор, 1 алея, Могила секретаря Корабельного райкому комсомолу в період оборони Севастополя 1941 – 42 Гармаша К. В., 1942, пам. 1958 (іст.); центральна алея, Могила учасниці оборони Севастополя 1941 – 42, голови міськпрофради Євменової М. А., 1942, пам. 1950-х рр. (іст.); Могила контр-адмірала Єремєєва З. В., 1976, пам. 1977, ск. Чиж С. (іст., мист.); лівий сектор, 3 алея, Могила учасника оборони 1941 – 42 і визволення Севастополя 1945, контр-адмірала Жданова О. С., 1973, пам. 1973 (іст.); правий сектор, Могила учасника громадянської війни, оборони Севастополя 1941 – 42 генерал-майора Жиліна І. С., 1976, пам. 1977 (іст.); Могила учасника оборони Севастополя 1941 – 42 Загордянського К. І., 1942, пам. 1940-х рр. (іст.); центральна алея, Могила учасника оборони Севастополя 1941 – 42, командира крейсера «Красный Крым» Зубкова О. І., 1978, пам. 1978, автори: Попов В., Стамов Г. (іст.); Могила редактора газети «Слава Севастополя» (1988 – 95) Іванова В. І., 1995 (іст.); лівий сектор, 1 алея, Могила учасника оборони Севастополя 1941 – 42 Івахненка О. Я., 1942, пам. 1950-х рр. (іст.); лівий сектор, 2 алея, Могила Героя Радянського Союзу, 1944, командуючого ВПС Тихоокеанського флоту, генерал-лейтенанта Канарева В. П., 1965, пам. 1966, ск. Сухая А. (іст.); лівий сектор, 2 алея, Могила учасника визволення Севастополя 1944 Кареліна С. М., 1944, пам. 1950-х рр. (іст.); лівий сектор, 2 алея, Могила учасника громадянської і Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу 1941 – 45 Кедринського Г. П., 1942, перепоховання 1952, пам. 1952, арх. Серапіонов З. (іст.); правий сектор, центральна алея, Могила Героя Радянського Союзу (1944), капітана 1-го рангу Кесаєва А. М., 1977, пам. 1979, ск. Чиж С. арх. Мечніков І. (іст.); Могила інструктора політвідділу 25-ї Чапайовської дивізії Клепача В. П., 1942, пам. 1940-х рр. (іст.); Могила генерал-лейтенанта Коваленка І. Н., 1970, пам. 1971 (іст.); правий сектор, Могила радянського геофізика, академіка АН УРСР (1967), лауреата Державної премії СРСР (1970), директора Морського гідрофізичного інституту АН УРСР (1962 – 74) Колесникова А. Г., 1978, пам. 1982, ск. Слюсар Є. (іст.); Могила учасника оборони 1941 – 42 і визволення Севастополя 1944, заслуженого будівельника УРСР (з 1964) Колобова Є. Н., 1973, пам. 1974, ск. Чиж С., арх. Шеффер А. (іст.); правий сектор, Могила учасника громадянської і Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу 1941 – 45, генерал-майора Ко-

нишева І. К., 1979, пам. 1981 (іст.); лівий сектор, 2 алея, Могила командира загонів 5-го району кримських партизанів Красникова В. В., 1954, пам. 1975 (іст.); лівий сектор, 2 ділянка, Могила учасника громадянської війни, оборони 1941 – 42 і визволення Севастополя 1944 Краснопольського М. В., 1964, пам. 1965 (іст.); Могила віце-адмірала Кузьміна, 1965, пам. 1966, ск. Денисов Г. (іст.); Могила мера міста-героя Севастополя Кучера Б. А., пам., ск. Чиж С. (іст., мист.); Могила ректора Севастопольського Національного технічного університету Лавриненка М., пам., ск. Чиж С. (іст., мист.); правий сектор, центральна алея, Могила учасника відбудови і будівництва Севастополя, Героя Соціалістичної Праці (1958) Музики М. О., 1963, пам. 1966, ск. Чиж С. (іст.); правий сектор, Могила учасника оборони 1941 – 42 і визволення Севастополя 1944, генерал-майора Намгаладзе Д. Б., 1957, пам. (іст.); лівий сектор, 2 алея, Могила начальника Морських Сил РРСФР, віце-адмірала (1941) Немитца О. В., 1967, пам. 1969, ск. Денисов Г. (іст.); правий сектор, центральна алея, Могила радянського військово-морського діяча, командуючого Амурською воєнною флотилією (1938), Чорноморським флотом (1939 – 48), Героя Радянського Союзу (1958), адмірала Іванова (Октябрського) П. С., 1969, пам. 1973, арх. Шеффер А., ск. Чиж С. (іст.); лівий сектор, центральна алея, Могила кулеметниці 25-ї Чапаївської дивізії, учасниці оборони Севастополя 1941 – 42, Героя Радянського Союзу (1965) Онілової Н. А., 1942, пам. 1946, рек. 1961, ск. Слюсар Є., арх. Шеффер А. (іст.); 1 алея, Могила учасниці визволення Севастополя 1944, розвідниці-парашутистки розвідвідділу Приморської армії Оношко А. І., 1944, пам. 1944, ск. Денисов Г. (іст.); лівий сектор, 2 алея, Могила учасника оборони Севастополя 1941 – 42 Осадчого В. І., 1942, пам. 1950-х рр. (іст.); лівий сектор, 2 алея, Могила учасника визволення Севастополя 1944, капітана Пращина П. А., 1944, пам. (іст.); Могила віце-адмірала Руднева І. С., 1975, пам. 1978, ск. Чиж С., арх. Шеффер А.; Могила учасниці оборони Севастополя 1941 – 42, секретаря міського комітету ВКП(б), Почесного громадянина міста-героя Севастополя Саріної А. О., 1997, пам. 1997 (іст.); лівий сектор, 1 алея, Могила учасника оборони Севастополя 1941 – 42, головного інженера тресту «Водоканал» (з 1939) Семенюшкіна М. Г., 1942, перепоховання 1951, пам. (іст.); лівий сектор, 2 алея, Могила радянського військово-морського діяча, комісара Морських Сил РСФРР (з 1921) Сладкова І. Д., 1922, пам. 1922, рек. 1956 (іст.); лівий сектор, центральна алея, Могила командира 2-го стрілецького батальйону 1-го стрілецького полку 2-ї гвардійської Червонопрапорної Таманської стрілецької дивізії, гвардії майора, Героя Радянського Союзу (1943) Слободчикова О. Т., 1944, пам. 1986 (іст.); Могила заслуженого майстра спорту СРСР Сухарева С. С., 1954, пам. 1954 (іст.); лівий сектор, 2 алея, Могила Героя Соціалістичної Праці (1966), Почесного громадянина міста-

героя Севастополя (1967) Табачного Г. М., 1971, пам. (іст.); 1 алея, Могила учасника Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу 1941 – 45, заслуженого учителя РРСФР (1952) Федоринчика О. С., 1960, пам. (іст.); півд.-зах. частина кладовища, Могила учасника Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу 1941 – 45, командуючого ескадрою Чорноморського флоту, першого заступника командуючого флотом Чалого В. П., 1979, пам. 1979, ск. Чиж С.; правий сектор, 1 алея, Могила адмірала (1964), командуючого Чорноморським флотом (1962 – 69), Почесного громадянина міста-героя Севастополя (1973) Чурсіна С. Є., 1985, пам. 1988, ск. Чиж С., арх. Белицький І. (іст.); Могила учасника громадянської війни Шатковського П. А., 1958, пам. 1959 (іст.); лівий сектор, 1 алея, Могила учасника революційного руху 1905 – 07, організатора соц.-дем. гуртків на Чорноморському флоті Яхновського І. Т., 1966, пам. 1967, ск. Денисов Г. (іст.); Могила учасника громадянської війни, національно-революційної війни іспанського народу проти фашизму (1936 – 37), заступника начальника ВПС ВМФ (з 1938), Героя Радянського Союзу (1942), генерал-майора авіації Коробкова Ф. Г., 1942 (іст.); Могила учасника національно-революційної війни іспанського народу проти фашизму (1936 – 37), оборони Севастополя 1941 – 42, командуючого ВПС ЧФ (з 1941), Героя Радянського Союзу (1942), генерал-майора авіації (з 1940) Острякова М. О., 1942 (іст.); Могила учасника оборони Севастополя 1941 – 42, бригадного комісара, воєнкома ВПС ЧФ Степаненка М. Г., 1941, пам. 1946, ск. Писаревський Л., арх. Сендлер (іст.); Пам'ятне місце люнета Белкіна, 1854 – 55, обеліск і ротонда, 1905, арх. Вейзен О., ск. Єранцев Ф. (не збереглися) (іст.). Пам'ятне місце 5-го бастіону 1854 – 55, пам. 1904 – 05, арх. Вейзен О., Кольб (архіт.); Пам'ятник учасникам Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу 1941-45, медичним працівникам, захисникам і виволителям Севастополя, 1976, ск. Суханов В., арх. Артюхов В. (іст., мист.); Пам'ятник російським морякам, загинувшим в 2000 на атомному ракетному підводному крейсері «Курськ», 2005, ск. Чиж С. (мист.).

Радянська (б. Чесменська) вул. (архіт., містобуд., іст.), № 2. Адміністративний будинок Чорноморського флоту, 1958 (архіт.); № 4. Адміністративний будинок, 1952 (архіт.); № 24. Будинок, в якому мешкав Герой Радянського Союзу (1944) Великий В. І. (іст.); № 37. Особняк, кін. 19 – поч. 20 ст., (класицизм), рек. 1950-х рр. (архіт.); № 39. Житловий будинок, кін. 19 – поч. 20 ст., еkleктика, відбуд. 1950-і рр. (архіт.); № 45. Житловий будинок, кін. 19 – поч. 20 ст. (неоренесанс) (архіт.); № 49. Будинок, в якому проживали Герой Радянського Союзу, начальник Вищого Військово-морського училища ім. П. С. Нахімова адмірал Іванов (Октябрський) П. С., 1959 – 69, мем. дошка 1971, худ. Белицький І., і учасник оборони Севастополя 1941-42, генерал-лейтенант артилерії (1944) Моргунов П. О., (іст.); № 57. Костянти-

нівське реальне училище, 1876 – 77, арх. Арнольд М., шестикласне (пізніше – восьмикласне) реальне училище з основним і комерційним відділеннями, 1876 – 1920, трудова школа №5 ім. К. Маркса, 1920 – 41, евакопункт, 1941 (архіт., іст.); **№65.** Пам'ятне місце Дівочої батареї (дамської, батареї Перфільєва Д. М. (командир-лейтенант Перфільєв Д.М.), листопад-грудень 1854 – 27 серпня 1855, пам. 1905, арх. Вейзен О., 1897, арх. Енберг О. І., відн. 1953 (іст.); Пам'ятник св. Кирилу і Мефодію, 2008 (мист.).

Ревякіна вул., № 46. Будинок, в якому знаходився штаб і друкарня «Севастопольської комуністичної підпільної організації в тилу німців», 1942 – 44 (тепер – Музей «Севастопольського комуністичного підпілля 1942 – 44 рр.»), мем. дошка 1959 (іст.); Станція трамвайного парку, 1898 (іст.).

Ревякіна пл. Паровоз Ел-2500 бронепоезду берегової оборони ЧФ «Железняков», 1941 – 42, встановлений 1967, мем. дошка 1967 (іст.).

Рєпіна вул., № 8. Будинок 1960-х рр., в якому проживав Герой Радянського Союзу Абрамов В. Н. (іст.); **№ 10.** Будинок 1969, в якому проживав учасник Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу 1941 – 45, оборони Севастополя 1941 – 42, воєнкор флотської газети «Красный черноморец», севастопольський поет Красовський А. С., 1969 – 83, мем. дошка 1994, ск. Чиж С., худ. Степанов І. (іст.).

Рибаква вул., № 5. Будинок, в якому містився 1428 (1228) евакошпиталь Приморської армії, кін. 1942, мем. дошка 1973 (іст.); Пам'ятне місце боїв 142-ї окремої стрілецької бригади, 1942 (іст.).

Севастопольська бухта. Пам'ятник затопленим в 1854 – 1855 кораблям, які перегородили вхід на рейд іноземному флоту, 1905, ск. Адамсон А., арх. Фельдман В., інж. Енберг О. (мист.); півн. берег, Михайлівська батарея, 1843 – 46 (архіт., іст.); Пам'ятне місце загибелі лінкора «Новоросійск» 1955, пам. 1990 (іст.).

Сенявіна вул., № 3. Житловий будинок, 1910 (модерн), рек. 1963 (архіт.)

Сергєєва-Ценського вул. Сходи, 1960-і рр. (архіт.)

Симоненка і Челюскінців вул. Північне укріплення, 1907 – 11 (архіт., іст.).

Соловійова вул., № 1. Пам'ятне місце масових розстрілів військовополонених і мирних громадян в період нацистської окупації Севастополя, 1942 – 44, пам. 1972, авт. Каплер О., Шевцов А. (іст.).

Суворова вул. (архіт., містобуд., іст.). Адміністративний будинок, 1934, 1950 (архіт.); **№ 5.** Житловий будинок, 1954 – 55, форми італійського ренесансу, арх. Артюхов В., Серапіонов З., Ізаксон Ю., інж. Самойлов Д. (архіт.); **№ 12.** Пам'ятне місце будинку, у флігелі якого проживав керівник повстання матросів на панцирнику «Очаков», лейтенант Шмідт П. П., мем. дошка 1963 (іст.); **№ 19.** Будинок Волохова 1-ї пол. 19 ст., відбуд., 1950-і рр., ампір, в якому проживав віце-адмірал, один з керівників оборони Сева-

стополя 1854 – 55 Корнілов В. О., 26 вересня – 5 жовтня 1854, адмірал, один з керівників оборони Севастополя 1854–55 Нахімов П. С., жовтень 1854 – серпень 1855, містився штаб оборони Севастополя 1854–55, бували організатор оборони Севастополя Тотлебен Е. І., хірург, вчений Пирогов М. І., мем. дошка 1905 (архит., іст.); № 20. Жіноча казенна гімназія, поч. 20 ст., класицистичні форми (архит.); у дворі, Пам'ятне місце загибелі екіпажу літака «Ил-4», 1943, пам. 1976, худ. Белицький І. (іст.), № 27. Будинок для церковних служителів, серед. 19 ст., неоготика (архит.); № 28. Прибутковий будинок (Ріхтера), 1912, арх. Субботін В. А., Бург С. П., неоампір, з елементами модерну (архит.); № 29. Будинок, в якому проживав Герой Радянського Союзу (1944) Абдрахманов А. К., мем. дошка 2002 (іст.).

Суворова пл. Пам'ятник полководцю, генералісимуму російської армії (з 1799), військовому теоретику, на честь якого в СРСР 1943 засновані суворовські військові училища, Суворову О. В., 1983, ск. Гордєєв В., Рябков В., арх. Гладков О., Кузьминський Г. (мист.); Особняк («Будинок Ріхтера»), 1912, арх. Суботін В., Бург С. (архит.).

7-го Листопада вул., № 6. Миське училище, 1902 (архит.); Морський військово-водолазний технікум ЕПРОП (експедиція підводних робіт особливо-го призначення), 1932 (архит., іст.).

Телефонна пристань. Пам'ятне місце базування кораблів допоміжного флоту, 1941 – 42, пам. 1967, арх. Гокадзе А. (іст.).

300-річчя Російського флоту пл. Пам'ятник на честь 300-річчя Російського флоту, 1996, арх. Мечников І. (мист.).

Ушакова балка. Акведук, серед. 19 ст., інж. Уптон Д. (архит.)

Ушакова пл., 1-а пол. 19 ст. (містобуд., архит., іст.): Матроський клуб, 1954, арх. Богданов І., Кирєєв Л., форми класицизму, інтер'єри – арх. Швабауер Г. (архит.); Пам'ятник російському флотоводцю, адміралу, активному учаснику будівництва порту і головної бази ЧФ (з 1785), командуючому Севастопольською ескадрою і портом (з 1788), учаснику російсько-турецької війни 1787 – 91, контр-адміралу (з 1789) Ушакову Ф. Ф., 1983, ск. Чиж С., арх. Гладков О., Кузьминський Г. (іст., мист.).

Фрунзе вул. Вежа вітрів, 1849, інж. Уптон С. (архит.).

Хомутова балка. Садибний комплекс з ландшафтним парком (Максимова дача) купця 1-ї гільдії, спадкового почесного громадянина Севастополя, міського голови (1901 – 08) Максимова О. О., кін. 19 ст. – поч. 20 ст., арх. Фельдман В.: Особняк (неокласицизм), Альтанки і павільйони, Штучні руїни, Мостики, басейни і сходи (архит.); Комплекс сільськогосподарських споруд (див. *Гераклейський п-ів*. Хора Херсонеса Таврійського. Комплекс археологічних пам'яток – античність – середньовіччя) (археол.); Пам'ятне місце розміщення медсанбату № 224 172-ї стрілецької дивізії, 40-го військо-

во-морського шпиталю, 1941 – 42 (іст.); **Каштанова вул.** Братське кладовище радянських воїнів, учасників оборони Севастополя 1941 – 42: Братська могила радянських воїнів, 1941 – 42. Серед них – учасник радянсько-фінляндської війни, Герой Радянського Союзу (1940), оборони Севастополя 1941 – 42, молодший лейтенант, командир штабної батареї 18-го гвардійського артилерійського полку Зарников І. С. 1942, перепоховання 1961, пам. 1961, рек. 1985, арх. Шеффер А. (іст.); Могила військового лікаря Долідзе А. Г., 1942, пам. 1942, рек. 1961 (іст.); Пам'ятне місце розташування 113-ї (703-ї) берегової батареї, 1941 – 42, мем. дошка 1966 (іст.).

Хрульова вул., № 8. Оборонна вежа 1-го бастиону, одного з головних пунктів оборони Севастополя 1854 – 55, 1851; Казарми, 1835, 1837, арх. Штауберт О. (архит., іст.).

Хрустальна вул., № 119. Дот № 30 – пам'ятне місце героїчної оборони Севастополя 1941 – 42, мем. дошка 1967 (іст.).

Хрустальний мис. Обеліск місту-герою Севастополю, 1977, ск. Макогон І. Чиж С., арх. Баглей А., Вересов Є., Катернога М., Шемсединов І., Шеффер А. (мист.).

Челюскінців вул., перехрестя з **Богданова вул.** Катерининська миля – один з подорожніх знаків, встановлених за маршрутом імператриці Російської імперії Катерини II під час її подорожі до Криму, 1786 (іст.).

4-а Бастионна вул., № 3. Будинок, в якому проживав учасник Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу 1941 – 45, оборони Севастополя 1941 – 42, генерал-майор Жилін І. С., 1949-1976(іст.).

Шевченка Т. вул., Шевченка Т. – Кесаєва вул. (див. *Гераклейський п-ів*. Хора Херсонеса Таврійського. Комплекс археологічних пам'яток – античність – середньовіччя) (археол.)

Шестакова узвіз, №1. Житловий будинок, 1955, російський класицизм (архит.).

Щербака вул., № 10. Особняк (будинок Савіна), 1848, інж. Савин, класицизм, відн. 1948 (архит.); **№ 12.** Будинок, в якому містився №117 (300) військовий шпиталь Приморської армії 1941–42, мем. дошка 1951 (іст.); **№ 20.** Будинок, в якому знаходилася явочна квартира більшовиків, 1918–19, мем. дошка 1971 (іст.); Житловий будинок, 1973, арх. Фуклев В., інж. Назін В. (архит.).

Щорса вул., №1. Будинок, де навчався Герой Радянського Союзу Ходирев В. В., 1940 – 41, мем. дошка 1956 (іст.).

Щитова вул. Могила учасника оборони Севастополя 1941 – 42, директора нафтобази Цевуха Ю. К., 1942, пам. 1965 (іст.); Братська могила радянських воїнів, учасників оборони Севастополя, 1941-42 (іст.).